

CAMDE-PV

**ELS
NOSTRES
QUADERNS**

**DONES,
GUERRA
I REPRESSION**

**N. 6 segon
semestre
2026**

Publicació de la CAMDE-PV

Direcció dossier Dones, Guerra i Repressió: Vicenta Verdugo i
Cristina Escrivà

Consell redacció: Gabriel Benavides, Víctor Benavides, Gràcia Gil i
Ángel González

Recopilació d'imatges: CAMDE-PV

Edició literària: Cristina Escrivà Moscardó

Traducció: Víctor Benavides Escrivà

@ Textos: autores i autors

Edita: Cultural Institut Obrer -ACIO- València

Maquetació: Vicente Ribelles Zorita

Impremta: Fortuny

ISSN: 3020-5751

Dipòsit Legal V-397-2024

ISBN 979-13-991718-3-6

memoriademocraticapv@gmail.com

Edició semestral, número 6, juny, 2026

SUMARI

Editorial: Àngel González	2
Dossier dirigit per: Cristina Escrivà i Vicenta Verdugo	
Dossier: Dones, Guerra i Repressió	
1. Anna Gimeno Berbegal: Dones afusellades. Paterna, la memòria de l'horror	7
2. Elida Puig Cebolla: Guillermina Medrano: memòria, feminisme i justícia històrica	15
3. Cristina Escrivà Moscardó: La llibertat té nom de dona. Les dames de la solidaritat durant la guerra d'Espanya	21
4. Eva Lara Català: En la seua pell L'experiència femenina durant la guerra civil	31
5. Gràcia Gil: Àngels Marco. Habitant la identitat de "ser" al món	41
6. Maribel Albella Montoliu i Juan Luis Porcar Orihuela: Teresa Gasch Garcés, la resiliència constant	49
7. Ofèlia Vila Hernández: Les grans oblidades de la història	59
8. Rafael Maestre Marín: L'anarquista Sara Berenguer a València	65
9. Vicenta Verdugo Martí: Republicanes i guerra civil	73
10. Oreto Trescolí Bordes i Rafael Oriola Martínez: Didín Puig, una dona íntegra en temps convulsos	83
Col·laboracions:	
Memòries Compartides. Propostes metodològiques per a treballar en tallers d'estimulació cognitiva per a persones majors, per Laura Benadiba	93
Cartells i fotografies per a la història de la CAMDE-PV	102
Premi CAMDE-PV: Elena Tamarit, guardonada per la CAMDE-PV, per la redacció	110
Crònica Homenatge a Juan Bautista Peset Aleixandre, per Àngel González	113
Notícies de la CAMDE-PV, per Àngel González	117
Exposicions: Les dones denuncien, rescaten, abracen des de l'art, per Gràcia Gil	126
Ressenyes:	
<i>Anarquistas editoras</i> , per Gabriel Benavides	
<i>Violetes a desdir!</i> , per Maria Fullana	
<i>La gent que viu al món</i> , per Anna Gascón	129
Fes-te amic-amiga simpatitzant	134
Un text per a recordar:	
Nora Albert en la memòria, per Víctor Benavides Escrivà	136

EDITORIAL

Benvolgudes i benvolguts lectors i lectores, de nou teniu a les vostres mans l'exemplar nombre 6 de la revista ***Els Nostres Quaderns***. En aquesta ocasió, el dossier –dirigit per Cristina Escrivà i Vicenta Verdugo– està centrat en Dones, **Guerra i Repressió**.

L'elecció no ha estat casual. És una presa de posició. Massa vegades, la història oficial ha sigut un relat mutilat, escrit en clau masculina, on les dones han quedat relegades a ombres, a simples notes al marge d'una tragèdia que també era seua.

No sols van patir la violència del conflicte: van ser un objectiu directe. El franquisme va desplegar una maquinària repressiva pensada específicament per a elles: per a disciplinar els seus cossos, silenciar les seues veus i esborrar les seues identitats. No va ser un excés ni una conseqüència inevitable de la guerra. Va ser una estratègia conscient, planificada i sistemàtica.

Les dones republicanes –milicianes, mestres, sanitàries, juristes, sindicalistes, mares– encarnaven una amenaça intolerable per al nou orde que es va imposar després de la guerra. Per això van ser castigades amb acarnissament: robatoris de bebés, violacions, presons massificades, humiliacions públiques, rapats, depuracions laborals... La violència franquista no sols volia derrotar-les, volia reescriure-les.

L'aparell ideològic del règim, amb institucions com la Sección Femenina o el Patronato de la Mujer, no es va limitar a controlar-les: va adoctrinar i reprimir. Sota el disfràs de moral catòlica i tradició, es va imposar una "feminitat" obligatòria: obedient, silenciosa, relegada a cura del marit, els fills i la llar. Mentrestant, milers de dones sobreviuen als marges, sostenint famílies trencades per la guerra i la repressió, resistint des del quotidià, des de l'invisible.

I què dir de la memòria? Durant dècades, el silenci va ser una altra forma de violència. Les històries d'aquestes dones van quedar soterrades sota el pes de la por i la desmemòria institucional. Però, al mateix temps han jugat un paper clau en la pervivència de la memòria democràtica. Així, a Paterna, a Alacant, a Castelló, a Gandia... han sigut primer les esposes, després les filles i ara les netes, les "Guardianes de la Memòria", les que han mantingut inicialment viu el record, contra

la por i el silenci, i hui són l'avantguarda per tancar aquella negra etapa amb Memòria, Veritat, Justícia i Reparació. Sense elles, sense el seu passat i la seua lluita, no hi ha història completa. Perquè la seua resistència, moltes vegades sense èpica, va ser profundament revolucionària. Perquè encara queden fosses sense obrir, víctimes per identificar, noms sense pronunciar, crims de Lesa Humanitat sense justícia. I, mentre no se salde aquest deute, mentre la memòria continue sent selectiva, el franquisme no serà només passat: serà una ferida oberta en el present, continuarà sent present la impunitat del franquisme.

I que ens ofereix aquest número? El dossier de deu articles ofereix una mirada plural i complementària sobre l'experiència femenina durant la República, la Guerra d'Espanya i la repressió posterior, traient a la llum algunes històries llargament silenciades.

D'una banda, aborda la repressió i la memòria de la violència, amb treballs com el d'Anna Gimeno ***Dones afusellades. Paterna, la memòria de l'horror***, sobre les 20 Roses de Paterna, portades a la primera plana de l'actualitat en l'exposició d'Eva Mañez. En aquesta mateixa línia, també es posa l'accent en ***Les grans oblidades de la història***, de Ofelia Vila, aquelles dones anònimes que van patir la repressió sense reconeixement.

D'altra banda, el dossier reivindica figures femenines pioneres i compromeses, com ***Guillermina Medrano: memòria, feminisme i justícia històrica***, mestra i primera dona a ser regidora a l'Ajuntament de València, per Élide Puig; ***Teresa Gasch Garcés, la resiliència constant***, per Maribel Abellà i Juan L. Porcar; o ***Didín Puig, una dona íntegra en temps convulsos***, periodista, escriptora i activista cultural valenciana, que dona nom a l'IES de Guadassuar, article signat per Oreto Trescolí i Rafael Oriola.

També s'explora el paper actiu de les dones durant la guerra, tant des de la solidaritat com des de la vivència directa del conflicte, en ***La llibertat té nom de dona. Les dames de la solidaritat durant la guerra d'Espanya***, per Cristina Escrivà. Un altre eix fonamental és la cultura, l'educació i el pensament, que representen la contribució femenina als àmbits artístics, pedagògics i ideològics, sovint des de posicionaments transformadors, amb figures com ***Àngels Marco. Habitant la identitat de "ser" al mon***, un dels grans referents de l'escultura moderna al País Valencià i a Espanya, per Gràcia Gil; o ***L'anarquista Sara Berenguer a València***,

militant anarcosindicalista i feminista llibertària catalana, activa en el moviment de Mujeres Libres, per Rafael Maestre.

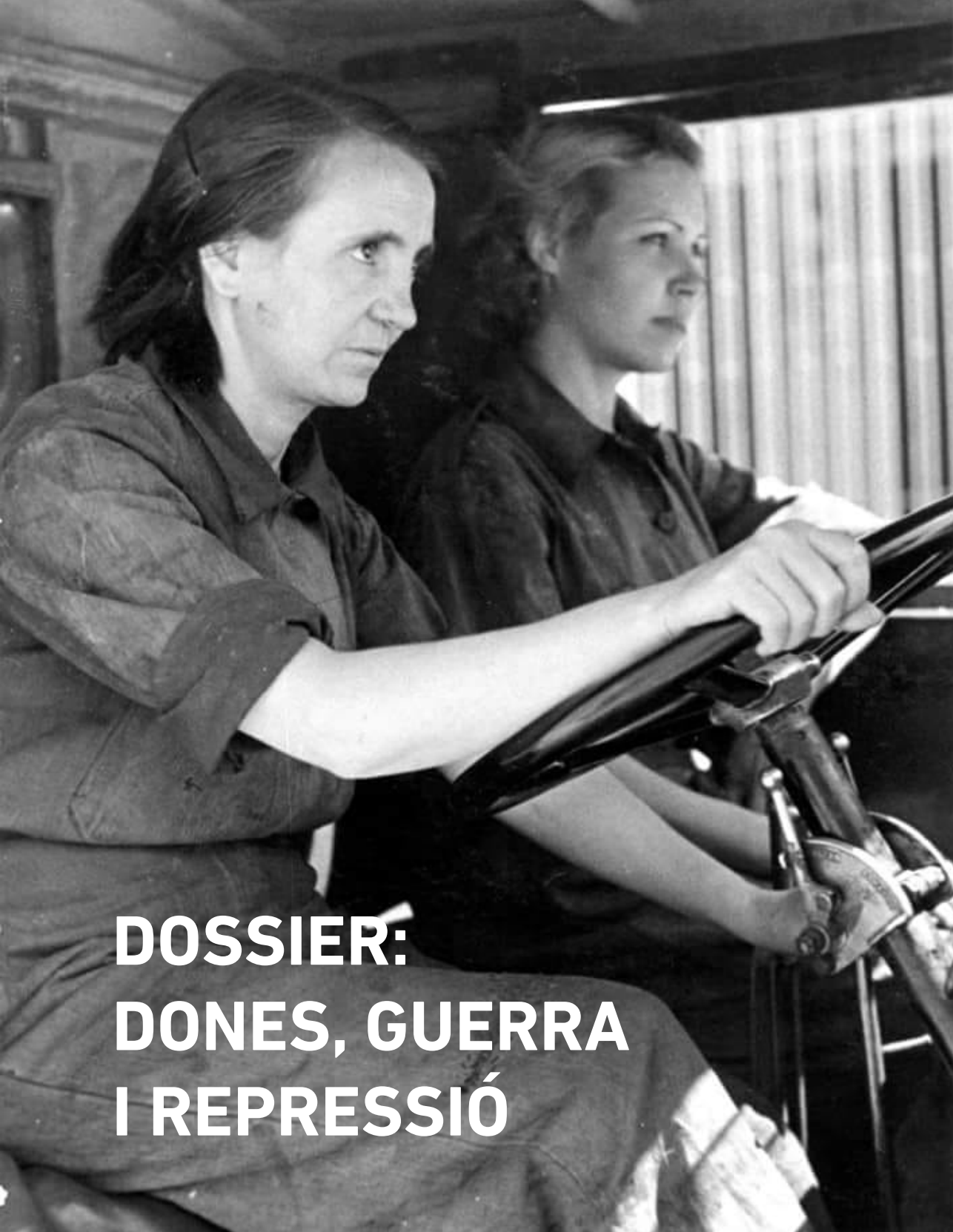
El conjunt dels articles transmet una idea transversal: la lluita de les dones contra la guerra, la injustícia i la tirania, expressada tant en la denúncia explícita com en formes de resistència més invisibles però igualment decisives, com en el crític pacifista recollit per Vicenta Verdugo en **Republicanes i guerra civil**. A més a més de l'article **En la seua pell. L'experiència femenina durant la guerra civil**, d'Eva Lara Català.

En síntesi, es tracta d'un recorregut coral que combina memòria, biografia i anàlisi per a reivindicar el paper imprescindible de les dones en la història contemporània i en la construcció de la justícia i la democràcia.

També comptem amb la col·laboració de Laura Benadiba en el seu article sobre **Memòries compartides. Propostes metodològiques per a treballar en tallers d'estimulació cognitiva per a persones majors**. I, continuant amb el sumari, com ja és habitual, comptem amb diverses seccions: Cartells i fotografies para la història de la CAMDE-PV; Premi CAMDE-PV a Elena Tamarit, guardó 2026; Exposicions; Ressenyes; Notícies de la CAMDE-PV; Activitats previstes, i finalment Poesia amb Víctor Benavides, que conformen el conjunt de la revista i som segurs que us agradaran.

En definitiva, pretenem amb aquest número, pel segon semestre de 2026, continuar fent camí per la Memòria i els Drets Humans, posant a les vostres mans la revista, que ben segur es convertirà en un esmolat instrument contra la desmemòria, el silenci i l'oblit. I no oblidem: Sense Memòria i Drets Humans no pot haver-hi Democràcia!

Àngel González
President CAMDE-PV

**DOSSIER:
DONES, GUERRA
I REPRESSIÓ**

El net d'Agueda Campos Barrachina sosté un retrat dels seus avis, tots dos afusellats. Eva Máñez

1. DONES AFUSELLADES. PATERNA, LA MEMÒRIA DE L'HORROR

Anna Gimeno Berbegal¹

“Criminals, canalles, bandidos (sic)!”. En veu baixa, amb la por als ossos i la dignitat íntegra, tres dones maleïen els assassins i ploraven als seus morts, als peus d'una fossa on sabien que estaven els seus homes, al cementiri de Paterna. Encara vivia Franco, però cada any, quan s'acostava el dia de Tots Sants, en un acte de transgressió, quasi clandestinament, Presentació Saurí Cabo, sa mare i la seua germana, feien un llarg trajecte per arribar de Foios a Paterna, en gran part a peu, en una peregrinació que era també cerimònia, homenatge i necessitat de plorar als seus morts, represaliats i executats pel franquisme. No eren les úniques dones. No es podia dir on anaven, i menys encara a què, però un grup de dones podia fer-ho discretament perquè passava com si anaren a netejar al cementiri, a arreglar les làpides dels morts, als que se podia visitar, i a plorar, als que se podia i als que no, als assassinats i assassinades al paretó.

1 Anna Gimeno és llicenciada en Periodisme i en Sociologia. Especialista Agent d'Igualtat. Cofundadora de Les Beatrius, xarxa de periodistes i fotoperiodistes feministes del País Valencià. consellera del Consell de l'Audiovisual de la Comunitat Valenciana, on lidera el grup de treball de perspectiva de gènere a la Plataforma de Reguladors de l'Audiovisual d'Iberoamèrica -PRAI-. Col·laboradora de diferents mitjans de comunicació i des de l'any 2000 és responsable de comunicació de la Universitat Popular de València.

Les persones que anaven a ser afusellades, si compartien cel·la o presó amb familiars o coneguts, podien tindre la sort d'acomiar-se la nit d'abans, escrivint una carta o amb un breu encontre d'últim adéu amb els familiars també empresonats. Un matí, Mercedes, la germana de Presentació, portava menjar a la presó, a son pare i als germans del pare. Anava sovint al que deien “comunicar”, i son pare, José María Saurí Martí, la va advertir: “xiqueta, hui afusellen els meus germans i el meu cunyat, feu tot el que pugueu per a recuperar els cossos”. No tenien de res, i menys diners, que de vegades es donaven als enterradors per agrair el gest i el risc de buscar els cossos i entregar-los. Per això una de les filles va demanar ajuda a la família, però hi havia molta por, més be, terror, i també feixisme, uns per convicció i altres perquè guardar aparences i distanciar-te dels rojos et salvava la vida. I, així, l'ajuda demanada no arribà. I els cossos d'Enrique Sauri Martí, Melchor Sauri Martí i Vicente Cabo Pascual, quedaren a les fosses de Paterna.

Com ells, més de 2.230 persones més, la major part homes, però també 20 dones, foren executades i llançades a

aquelles foses. La fotoperiodista valenciana Eva Máñez ha rescatat², amb un objectiu divulgatiu i pedagògic, la memòria d'aquelles 20 dones. I ho ha fet amb un treball d'investigació, fotografia i comissariat que ara es pot veure a través d'una exposició que arranca a Paterna sota el títol "Roses de Paterna. Les dones afusellades pel franquisme"³. Una mostra que rodarà pels pobles, ciutats i sales que mostren la dignitat i sensibilitat necessària per a contribuir a salvaguardar la memòria col·lectiva de l'horror que el feixisme franquista, encara impune, va sembrar al nostre país.

El focus en el compromís d'aquelles dones amb els drets i les llibertats

2 Eva Máñez Lopez, va estudiar el cicle formatiu superior de Fotografia Artística per la EASD, després va realitzar workshops amb fotògrafs de Magnum i un postgrau en la UV en especialització professional en Fotografia Digital i Tractament de la Imatge. Va ser becada per Metges del Món en 2007 per a formar-se en fotografia humanitària a la Casa Encendida de Madrid. Guanyadora del programa Europa Creativa de la UE per a treballar a Bòsnia sobre la memòria de les dones supervivents de la Guerra dels Balcans. Va obtenir el reconeixement del Govern d'Espanya 2022 pel seu treball durant la Pandèmia de Covid. Máñez combina la seua labor professional com a fotoperiodista freelance (Reuters, *València Plaza*, *20 minutos*, *El Temps*; *El Salto*, *Ctxt*, *Descobrir*) amb pràctiques artístiques i d'activisme social. Ha treballat a Mèxic, Bòsnia, el Perú, França, l'Iraq, Cuba i Palestina, entre altres. Autora dels llibres *Paterna, la Memoria del Horror* (GVA 2023) i *Memòria de L'Oblit: la repressió franquista a La Safor* (CEIP Alfons el Vell, 2026).

3 L'exposició "Roses de Paterna. Les dones afusellades pel franquisme" s'ha nutrit de les investigacions de: Lucila Aragó, Vicent Gabarda, Vicenta Verdugo, Ana Aguado, Agustí Colomines, Gema López, Melanie Ibáñez i Manuel Girona.

L'exposició tracta de posar el focus, especialment, en el fet que es tracta de 20 dones compromeses amb valors que ara considerem universals, però que en aquell moment els costaren la vida.

De les 20 dones que protagonitzen l'exposició, algunes foren infermeres, una sastressa, dones que participaren en les tasques de la rereguarda arreglant roba o a les fàbriques d'armament; hi ha una regidora d'Ajuntament i dones que foren acusades i sentenciades a mort per portar "mono" de treball, portar armes, o participar en manifestacions i a la vida política de la República als seus pobles. Dones, algunes d'elles amb responsabilitats polítiques, militants antifeixistes, cooperativistes i amb conviccions fermes respecte als drets humans, els drets laborals, les llibertats i la igualtat. Moltes d'elles eren sindicalistes –be de la CNT, de l'UGT o de sindicats específics de dones que treballaven de temporeres o d'encaixadores als magatzems de la taronja–, compromeses amb els valors de la II República per aconseguir millorar la qualitat de vida de les dones, del seu entorn i del seu país.

Algunes pertanyien a l'organització feminista llibertària "Mujeres Libres", amb milers d'afiliades al País Valencià i prop de 30.000 a tot el país entre 1936 i 1939, una xifra immensa per a una època amb la informació i les comunicacions restringides, sense televisió ni pràcticament telèfons, i menys encara la

potència difusora de les actuals xarxes socials.

Així, el primer pla de l'exposició fotogràfica són elles i el relat del seu compromís, i no sols la seua condició de víctimes, però a més, amb una vocació principalment divulgativa. Indicar també que al novembre de 2025 l'artista Paula Valero, va inaugurar en el Museu de San Telmo de Donostia: "Herbario Resistente Rosa Luxemburg: Mujeres Antifascistas del Levante". Aquesta instal·lació va ser realitzada amb l'ajuda de dones i familiars de les Fosses de Paterna amb el suport de Cristina Escrivà de l'Associació Cultural Institut Obrer i l'assessorament en la recerca de la historiadora Vicenta Verdugo, de l'Aula d'Història i Memòria Democràtica de la Universitat de València.

Exposició Roses de Paterna. Les dones afusellades pel franquisme, 2026. Eva Máñez

La majoria de les publicacions sobre les dones afusellades a Paterna són treballs acadèmics o bé enfocats en alguna d'elles, com és el cas de, per exemple,

María Pérez Lacruz "La Jabalina". En l'exposició que ens ocupa s'ha tractat de reivindicar-les a totes elles com a grup, les 20 dones de Paterna, en un format accessible al gran públic i amb el desig i la reivindicació d'aconseguir un reconeixement institucional per a totes elles.

El mandat patriarcal i catòlic que condemnava les dones

La dictadura franquista va suposar per a les dones una triple condemna. La primera, per qualsevol transgressió anti-feixista en primera persona; la segona, per ser dones, filles, germanes de rojos; la tercera, per qualsevol desviació del mandat patriarcal i catòlic per a les dones. Aquest mandat les va condemnar durant dècades a les ocupacions domèstiques, les va treure dels espais de participació, autonomia, cultura, educació i poder que amb la II República havien aconseguit i les va mutilar vitalment i sexualment en negar-les la formació, la informació i el dret al desig i al control sobre els seus propis cossos i vides. Refluïdes, tutelades i coartades. Un estatus de criatures inferiors, nascudes per a servir a Déu, al feixisme i als homes. Un estatus, en particular aquest últim, que les dones de tres generacions després encara estem lluitant per tractar de desterrar definitivament de l'imaginari col·lectiu.

La condemna de ser mares, dones, germanes o filles d'homes republicans o

considerats desafectes a la dictadura comportava el seu càstig, de vegades l'execució, sempre l'exclusió, la humiliació pública, la misèria, el silenci, el rebuig social, el robatori dels seus fills. Deshumanitzades, estigmatitzades i criminalitzades. I foren elles, i les que vingueren darrere d'elles, les que han administrat majorment la memòria d'aquell terror i les que, com explica Máñez, van pagar el cost econòmic de les fosses del cementiri a perpetuïtat perquè aquestes no pogueren ser destruïdes i esborrades de la història.

Al grup de les 20 roses de Paterna, a més dels afusellaments per la defensa dels drets i les llibertats, entre els testimonis, hi ha casos recollits per Eva Máñez com el de Mercedes, condemnada "per delegació" a mort i afusellada per l'atribució d'un delictes al seu marit, agreujat pel fet que ella havia transgredit els dictats de la moral cristiana en haver-se casat amb un cosí i haver parit un fill sense estar casada, després d'haver estat violada. Això li va costar la vida i aquella complicitat de l'església espanyola amb el feixisme i contra les dones encara hui no ha sigut jutjada.

De les 20 dones, Trinidad Garrigues,⁴ Vicenta Mena i Carmen Martínez estaven embarassades quan les detingueren i mai s'ha pogut saber si van parir

⁴ Testimoniatge de la seua família, informació que van aportar en l'homenatge organitzat per l'associació "Un torrent de dones", el 17 d'abril de 2026.

abans de ser afusellades. María Pérez, "La Jabalina", també estava embarassada en el moment de la seua detenció. Se sap que va parir i mai va arribar a veure la seua filla, que fou ingressada en un hospici i es va perdre el seu rastre. Es creu que fou entregada a una família afecta al règim i potser mai ha sabut qui fou sa mare.

Els fills orfes d'algunes varen ser entregats a famílies feixistes o internats en institucions vinculades a l'Església. Vicente Muñiz, fill d'Àgueda Campos, va mantindre durant quasi tres dècades una batalla legal per a demanar la revisió del juí sumaríssim, que va condemnar a mort i afusellar son pare i sa mare. Ni el Tribunal Suprem, ni el Tribunal Constitucional espanyols, ni el Tribunal de Drets Humans d'Estrasburg li ho varen concedir.

El contingut material de la mostra

L'exposició "Roses de Paterna. Les dones afusellades pel franquisme" conté fotografies d'Eva Máñez preses durant els processos d'exhumació de les fosses, imatges dels familiars que han reivindicat la recuperació dels seus parents, fotografies d'objectes trobats a les fosses –amb la col·laboració del Museu d'Etnografia de València, responsables de la conservació d'aquests objectes–, així com materials d'arxius històrics, dossiers de sumaris, expedients penitenciaris i algunes fotografies de l'època.

Entre els objectes de les dones trobats a les fosses hi ha un didal, les restes d'un sostenidor, unes sabates de taló, arracades, ganxets dels cabells i botons.

Les 20 dones identificades –indicant el lloc de naixement– són: Antonia Cerdà Rebilla (Alzira), Rosario Migoya Espinilla (València), Andrea Ibáñez Segura (València), Rosa Climent Grimaldo (Alzira), Vicenta Mena Mahiques (Oliva), Eloína García Iranzo (València), Mercedes Martínez Ruiz (Camporrobles), Trinidad Garrigues Ortí (Torrent), Rosa Font Beltrán (Cullera), Dolores Capella Canet (Carcaixent), Concepción Piera Cogollos (Carcaixent), Dolores Arnal Campos (Benaguasil), Carmen Martínez Fortea (Catarroja), Francisca Ballester Nogueiras (Castelló), Dolores Moreno Victoria (València), Encarnación Iranzo Pradas (Caudete de las Fuentes), Angelina Barber Pastor (Oliva), Águeda Campos Barrachina (Soller), María Pérez Lacruz (Terol), veïna de Sagunt.⁵ Bárbara Morellà Ribes (Catarroja), i Rosa (cognoms i lloc de naixement desconeguts). Tenien entre 21 i 65 anys i foren executades entre novembre de 1938 i agost de 1942.

Acusades sense proves, amb proves falses, per delegació de delictes atribuïts als seus marits, assenyalades a partir de delacions i condemnades amb el recurrent “delicte d'adhesió

a la rebel·lió”. La informació que s'ha recuperat de les 20 dones és desigual, perquè d'algunes existeixen referències d'investigacions prèvies que ens ofereixen un relat més complet i la possibilitat de consultar bibliografia, mentre que la memòria d'altres varia en funció de les circumstàncies de cada família. Durant dècades, en moltes famílies, la memòria del terror del franquisme s'ha mantingut sota el silenci i han sigut les segones i terceres generacions les que han començat a estirar el fil per conèixer què va passar.

Sabates de taló trobats en l'exhumació de la fossa 115. Eva Máñez en la Col·lecció Memòria Democràtica L'ETN, Diputació de València

D'alguna de les dones de Paterna pràcticament no s'ha pogut saber res, només que el nom, la data d'afusellament i poc més. Però, el criteri de la comissaria de l'exposició –la mateixa Máñez– i el dissenyador de la mostra –Tomàs Gorriah– ha sigut atorgar a totes elles el mateix pes visual, de manera que d'aquelles amb menys informació biogràfica s'ha investigat i afegit més informació sobre

⁵ GABARDA CEBELLÁN, Vicent, *El cost humà de la repressió al País Valencià (1936-1956)*, València, PU.V, 2021.

Les Guardianes de la Memòria, marmessores durant dècades de les fosses de Paterna. Arxiu família Sireres

la seua exhumació. D'algunes de les dones existeixen imatges originals i això ens permet conèixer el seu aspecte, d'altres malauradament no, i en aquest cas s'han utilitzat fotografies d'època vinculades amb l'entorn o les activitats de cada dona.

La mostra està dissenyada per a facilitar la seua instal·lació en sales de diferent envergadura i disposició, amb tòtems que se sostenen a si mateixos i no requereixen parets ni sistemes de subjecció. L'exposició ha despertat molt d'interès perquè, mentre el cas de les anomenades "13 roses" afusellades a Madrid en agost del 1939 es coneix amplament com un símbol de la repres-

sió franquista, les 20 dones afusellades i soterrades a les fosses comunes de Paterna eren unes grans desconegudes per al públic. Hi ha un veritable interès a conèixer-les i, des d'una perspectiva feminista, a més, reconèixer el paper d'estes dones en la resistència antifranquista i en el suport a la República.

Deu anys de treball per documentar les fosses

La investigació d'Eva Máñez sobre les 20 roses de Paterna arranca deu anys enrere, a partir de la cobertura que la fotoperiodista valenciana comença a realitzar per a documentar els treballs d'obertura de les fosses del cementiri

Expedient penitenciari de Concepción Piera Cogollos, afusellada a Paterna el 21 de novembre de 1941. Arxiu del Regne de València

La família de Rosario Migoya, en el Terrer de Paterna, Eva Máñez

de Paterna per a diferents mitjans de comunicació. Arran d'estes primeres cobertures, comença a fer una investigació més personal i des d'una perspectiva feminista. Llavors, se n'adona, del fet

que són dones majorment les que han reivindicat, activat i mantingut la lluita, perquè fora possible obrir les fosses, salvar la memòria i obtindre reparació, encara que no hi haja hagut justícia i en Espanya estos crims encara romanguen impunes. I és a partir de la memòria d'estes dones, que Máñez comença a tirar els fils que fan possible recuperar els relats primer de famílies que impulsen la recuperació dels cossos dels seus i després de les dones identificades a les fosses de Paterna.

Els treballs previs de Máñez sobre les fosses de Paterna, com "Paterna: La memòria de l'Horror", han sigut exposats en el CCC (Centre del Carme Cultural Contemporània, 2021), el festival Imaginària de Castelló (2021), la Fototeca Nacional de Cuba (2022) i en el Centro Cultural Parque de España de Rosario (Argentina, 2023), a més de diversos municipis del País Valencià.

En 2024, l'exposició "Memòria de L'Oblit: la repressió franquista a la Safor" es va mostrar a Gandia i l'any 2025, amb motiu del 50 aniversari de la mort de Franco, el centre cultural Neimenster de Luxemburg va reunir tots els seus treballs sobre memòria en una gran exposició anomenada "El paredón de España". L'exposició "Roses de Paterna. Les dones afusellades pel franquisme", estarà a la Casa de la Dona de Paterna del 9 al 30 d'abril de 2026 i a partir del 13 de maig a Xàtiva.

Guillermina Medrano, dibuix
Román Sánchez. ACIO

2. GUILLERMINA MEDRANO: MEMÒRIA, FEMINISME I JUSTÍCIA HISTÒRICA

Èlida Puig Cebolla¹

L'exclusió de les dones del discurs històric, és certa fins als anys setanta del segle XX, a Espanya fins als anys de la transició democràtica quan amb, l'emergència dels feminismes, algunes historiadores van començar a recuperar el protagonisme femení en la història, per la qual cosa és necessari recuperar els esforços de les historiadores pioneres en la història de gènere per analitzar, reflexionar i incloure a les dones en el relat històric.

Nascuda a Albacete el 8 de desembre de 1912 i traslladada a València en la seua joventut, Guillermina Medrano representa el compromís d'una generació de dones que van entendre que l'educació, la participació política i la lluita col·lectiva eren eines imprescindibles per a construir una societat més justa. Va ser la primera regidora de l'Ajuntament de València durant el període 1936-1939, en plena Segona República i Guerra Civil, una fita que, per si mateixa, mereixeria un reconeixement permanent.

Aquest article vol reivindicar la seua figura des d'una perspectiva feminista,

no només com a exercici de memòria històrica, sinó com a acte polític necessari en un context actual en què els drets conquerits continuen sent qüestionats. El recorregut vital de la nostra protagonista està profundament marcat per l'accés a l'educació, un privilegi limitat per a moltes dones de la seua època. A València, va cursar l'ensenyament primari a l'Escola annexa a la Normal, mentre es preparava amb un professor particular per ingressar a l'Institut Lluís Vives. Aquest esforç doble no és anecdòtic: és la prova d'una voluntat ferma per superar les barreres imposades per raó de gènere.

Va cursar el batxillerat en l'especialitat de ciències, una elecció que ja trencava amb els rols assignats a les dones, tradicionalment vinculades a les humanitats o a l'àmbit domèstic. Posteriorment, va iniciar estudis a la Normal Femenina i, amb la implantació del Pla Professional, va formar part de la primera promoció (1931-1935), accedint també a estudis de Filosofia i Lletres. Aquest itinerari formatiu no només evidencia una trajectòria acadèmica destacada, sinó també una aposta clara per l'autonomia intel·lectual. En un context en què

¹ Èlida Puig Cebolla, sindicalista. Responsable de l'àrea de La Dona de La Intersindical Valenciana. Col·laboradora de la revista *Quaderns sindicals del País Valencià*.

l'educació femenina estava orientada a la submissió i al servei, la nostra protagonista va fer de l'aprenentatge una eina d'emancipació.

Durant els seus anys universitaris va formar part de la Federació Universitària Escolar (FUE), una organització estudiantil progressista i laica que va jugar un paper clau en la mobilització contra el conservadorisme i l'autoritarisme. La seua participació en aquest espai no és un detall menor: és la manifestació d'una consciència política precoç i activa. Les dones de la FUE no només reclamaven millores educatives, sinó també el dret a ser reconegudes com a subjectes polítics plens. Guiller-

**Guillermina Medrano i Alejandra Soler [1936].
Arxiu digital ACIO**

mina Medrano formava part d'aquesta avantguarda que entenia que la democràcia no podia construir-se sense la participació efectiva de les dones.

Medrano va ingressar molt jove en el Partit Radical Socialista i, en les eleccions de 1936, va formar part de la candidatura d'Izquierda Republicana a l'Ajuntament de València. Va resultar elegida i es va convertir en la primera dona regidora del consistori. En aquest espai polític va fundar el Comité Femení, del qual fou presidenta. La seua implicació política culmina amb l'exercici del càrrec de regidora en un context marcat per la Guerra Civil. Assumir responsabilitats institucionals en aquell moment no era només un acte de servei públic, sinó també un exercici de valentia.

Ser la primera dona regidora de l'Ajuntament de València no és només una dada històrica; és una ruptura simbòlica amb segles d'exclusió. Ella va accedir a un espai de poder tradicionalment reservat als homes, i ho va fer en un moment especialment convuls. La seua presència en el consistori no només representava les dones, sinó que posava en qüestió l'ordre patriarcal que les havia excloses sistemàticament de la presa de decisions. En un context de guerra, amb totes les dificultats materials i polítiques que això comportava, la seua tasca institucional adquireix encara més valor. Les dones que van participar en la vida política durant la Segona República

no ho van fer en condicions d'igualtat. Van haver de lluitar contra prejudicis, resistències i una cultura política profundament masclista. I ella, és exemple d'aquesta resistència.

La trajectòria acadèmica de Medrano es va veure truncada per l'esclat de la Guerra Civil. Com tantes altres dones de la seua generació, el conflicte no només va interrompre els seus estudis, sinó que va marcar un abans i un després en la seua vida. Identificada pedagògicament amb la Institució de Lliure Ensenyança, defensarà sempre una escola laica, democràtica i pública. Membre de la FETE, es planteja, després de ser destinada a l'escola de Lliria, la substitució de l'ensenyament religiós en els establiments dependents de la Diputació. El 1936 és traslladada, com a directora, a l'Asilo de San Eugenio, al qual canvia el nom pel "Casa de la Infancia Giner de los Ríos". Deixarà aquest treball el 1938, quan es desplaça a París per representar l'Executiva Nacional de les Joventuts d'Esquerra Republicana en l'Aliança Juvenil Antifeixista.² En acabar la guerra, es va exiliar a França, i per un temps va ser secretària de Diego Martínez Barrio, president de la Segona República en l'exili.

Amb la victòria del franquisme, moltes de les dones que havien tingut un paper

2 AGULLÓ DÍAZ, Carme, "Balbina (Guillermina) Medrano Aranda (Guillermina Medrano Supervia; Guillermina Supervia)", *Diccionari Biogràfic de Dones, Xarxa Vives de Universitats, Generalitat de Catalunya*, 2010.

Guillermina Medrano

actiu en la República van ser represaliades, silenciades o obligades a l'exili. El règim franquista va imposar un model de dona subordinada, domesticada i allunyada de l'espai públic. Figures com Guillermina Medrano eren incompatibles amb aquest model. Va aconseguir reunir-se a França amb el seu marit, amb qui es va traslladar a Santo Domingo. Allí va fundar una escola on va ser professora de l'Escuela Normal i va dirigir l'Instituto Escuela Ciudad Trujillo. També va treballar per al Ministeri d'Educació i, l'any 1941, va ser nomenada secretària de Relaciones Exteriores de Juventud Republicana Española.

La dictadura de Trujillo la va obligar a traslladar-se als Estats Units i, el 1945, es va establir a Washington. L'any 1965 va rebre el premi Commencement de la Harvard University com a mestra distin-

gida, un guardó de gran prestigi dins de la comunitat educativa nord-americana. La notícia va ser rebuda amb gran satisfacció entre els cercles de l'exili i, per exemple, a Mèxic se li va retre homenatge el 8 de juliol de 1965, organitzat pel Centro Republicano Español.

Coneguda també com Guillermina Supervía –cognom del seu home– es va integrar en organitzacions com American for Democratic Action, que reivindicaven la democràcia a l'Estat espanyol i la restauració de la República. També publicava sota el pseudònim de Vilma o Wilma Castro.

Durant molts anys va compaginar la seua estada entre València i els Estats Units, i a finals de la dècada de 1990 es va instal·lar definitivament a València. Es va centrar a organitzar el seu arxiu i biblioteca per donar-los a la Biblioteca Valenciana, on constitueixen el fons Medrano-Supervía, imprescindible per a l'estudi de l'exili espanyol a Amèrica.

Guillermina Medrano va ser una figura clau de la resistència antifeixista valenciana i espanyola del segle XX. Recuperar la seua memòria és reivindicar el paper imprescindible de les dones en la lluita antifeixista. L'any 2001 va ser homenatjada en un curs de recuperació del patrimoni cultural de la República Espanyola organitzat a la Biblioteca Valenciana, a la qual va cedir nombrosos fons, incloent-hi cartes de polítics i

intel·lectuals, i fins i tot un poema que li va dedicar Jorge Guillén, tant propis com del seu espòs, Rafael Supervía.

Reivindicar Guillermina Medrano no és un exercici nostàlgic. És una necessitat política. En un moment en què els discursos reaccionaris qüestionen els avanços en igualtat, recuperar les pioneres és fonamental per entendre que els drets no són concessions, sinó conquestes. En aquest sentit, la tasca sindical en l'Àrea de Dones de la Intersindical Valenciana, ha tingut l'oportunitat de participar activament en iniciatives que busquen precisament allò que representa Guillermina: rescatar, visibilitzar i posar en valor les aportacions de les dones que la història ha silenciada.

Conscients de la necessitat de generar referents femenins i combatre l'oblit estructural que imposa el patriarcat, en els darrers anys hem impulsat diferents accions amb una clara voluntat pedagògica i transformadora. Entre aquestes, destaquen els calendaris de la dona, una eina que hem portat a centres educatius, espais sindicals i col·lectius socials, amb l'objectiu de fer visibles dones rellevants de diferents àmbits. Aquests calendaris no són només un recull de noms i trajectòries. Són, sobretot, una eina de conscienciació crítica que ens permet qüestionar com s'ha construït el relat històric i quins mecanismes han contribuït a invisibilitzar sistemàticament les dones. Incorporar de dones en aquests

materials no és un gest simbòlic, sinó un acte profundament polític: significa disputar el relat, reconèixer el seu llegat i situar-lo en el lloc que li correspon. Des de l'Àrea de Dones de la Intersindical Valenciana entenem que la memòria feminista és una eina de transformació social. No es tracta només de recuperar el passat, sinó de construir present i futur amb referents que ens interpel·len i ens impulsen. Perquè quan les dones coneixem la història d'altres dones que van obrir camí, ampliem també els límits del possible. La memòria feminista no és només recordar noms i dates. És reconstruir genealogies, reconèixer referents i generar continuïtats.

Les dones com Medrano ens recorden que la lluita per la igualtat ve de lluny, i que cada generació té la responsabilitat de continuar-la. A més, la seua figura ens interpel·la sobre la participació política de les dones hui. Tot i els avanços, les desigualtats persisteixen: sostres de vidre, bretxes salarials i infrarepresentació en espais de poder. La seua història ens mostra que la presència de les dones en la política no és només una qüestió de justícia, sinó també de qualitat democràtica. Una dona avançada al seu temps: estudiant brillant, activista compromesa i pionera en la política municipal. La seua vida resumeix les aspiracions d'una generació que va creure en la possibilitat de construir una societat més igualitària.

El fet que el seu nom siga encara poc conegut evidencia les mancances de la nostra memòria col·lectiva, però també ens ofereix una oportunitat: la de reparar aquest oblit i situar-la en el lloc que li correspon. Figures com la seua és essencial, no només per fer justícia històrica, sinó per continuar construint un relat que reconega les dones com a protagonistes de la història.

En reconeixement a la seua trajectòria, l'abril de 1999 l'Ajuntament de València, a proposta del grup socialista, li va dedicar un carrer al poble de Borbotó, situat entre el camí d'entrada i l'horta. També la seua ciutat natal, Albacete, li ha dedicat un carrer.

Carrer Guillermina Medrano a Borbotó, València, 2011. GNU

Carrer Guillermina Medrano a Albacete. Imatge digital

Va rebre diverses distincions, com el Llaç d'Isabel la Catòlica i premis com Isabel Ferrer de la Generalitat Valenciana, Rosa Manzano i Dones Progressistes. Guillermina Medrano va morir el setembre de 2005, deixant un llegat que encara hui continua interpel·lant-nos.

3. LA LLIBERTAT TE NOM DE DONA. LES DAMES DE LA SOLIDARITAT DURANT LA GUERRA D'ESPANYA

Cristina Escrivà Moscardó¹

Una de les paraules que més desperta la idea d'emancipació és "llibertat" i una de les frases més conegudes que fa referència a la independència femenina és "la llibertat té nom de dona". Paraules que també serveixen per a homenatjar aquelles lluitadores que durant la guerra d'Espanya van treballar per la justícia, sent bel·ligerants contra l'opressió.

L'any 2010 vaig redactar l'article que presente a continuació.² En aquest cas reduït i revisat, però sense alterar el seu esperit reivindicatiu per a deixar constància del gran nombre de dones estrangeres que durant una de les seues etapes de vida –moltes vegades la més important– van estar al costat del poble espanyol. En la guerra civil

les dones espanyoles de la zona republicana van assumir el rol que la història els va dictar i no va ser un altre que el de ser valentes. Dones de totes les edats, mares, adolescents i ancianes van lluitar des de la rereguarda per a guanyar al feixisme. Les seues companyes estrangeres portaven avantatge en la seua emancipació i les antifeixistes espanyoles van agafar ràpidament el testimoni, i la dècada dels anys trenta va ser un camí cap a la igualtat. Finalitzant la contesa tots els passos en pro de la seua llibertat es van tornar passos engegants cap al patiment. Mentre va haver-hi lluita es sentien lliures i miraven als homes com a iguals. Disposades al sacrifici, van demostrar, fortalesa, resistència en la voluntat i resistència per al dolor. L'abril de 1939, van començar a viure una vida que no havien planejat i que les va sumir, de nou, en el paper de filla, esposa i mare, assumint per supervivència la moral de l'església, còmplice de la dictadura. Les dones espanyoles d'esquerra es van tornar invisibles.

Parlar del que va ocórrer a Espanya fa noranta anys és parlar de la història

---

¹ Cristina Escrivà és escriptora, investigadora independent i documentalista, especialitzada en la recuperació del llegat cultural de les dones. Les seues monografies estan relacionades amb els estudis de gènere, assajos a cavall entre la prosa literària i la historiogràfica. És presidenta de L'Associació Cultural Institut Obrer, ACIO i vicepresidenta segona de la CAMDE-PV.

² ESCRIVÀ MOSCARDÓ, Cristina, "Las damas de la libertad", en Ricard Camil TORRES FABRA; Cristina ESCRIVÀ MOSCARDÓ; Sebastià ESPARDUCER GARGALLO i Josep MEDINA RODRIGO (eds.), *Les Brigades Internacionals a Benicàssim. Trobada internacional de memòria històrica, 2010 i 2011*, Madrid, Cultivalibros, 2013, p. 109-117.

Mary Lowson a Espanya, 1937. Australian National University

d'un poble que pretenia ser lliure, on les dones van jugar un paper molt important i, commemorar-lo, és fer honor a la pròpia història. Dones de totes les ideologies d'esquerra es van unir en una sola veu, la de la solidaritat, treballant per la victòria. Formaven brigades de xoc en tots els sectors, des de la indústria al treball del camp; lluitaven per salvaguardar la infància i atienien els hospitals. Moltes de les estrangeres van seguir la seua lluita antifeixista conservant en la seua memòria al noble poble espanyol, i la seua tragèdia en la derrota. Des del front a la rereguarda: infermeres, periodistes, congressistes, polítiques, fotògrafes, pensadores, tra-

ductores, etc., van transmetre la veritat de la lluita confiant en la victòria final.

Els primers dies del mes de juliol de 1937, València va tindre el privilegi d'acollir a gran part de la intel·lectualitat mundial, i no sols pel II Congrés Internacional d'Escriptors per a la Defensa de la Cultura, que es va desenvolupar a la Casa de la Ciutat, sinó perquè València va ser la capital de la República espanyola des de novembre de l'any 1936 a octubre de 1937. Delegacions de 27 països van intervindre per a parlar, escriure i portar el seu pensament antifeixista a la resta del món. La participació i implicació de les intel·lectuals espanyoles i estrangeres per la causa de la llibertat va ser encomiable. De 149 delegats, 19 eren dones. Entre les espanyoles: María Teresa León, Margarita Nelken, Rosario del Olmo i María Zambrano, encara que també acudiren a l'event Federica Montseny, Lucia Sánchez, Carmen Manzana i Alejandra Soler,³ entre altres.

La categoria de les internacionals que van assistir al Congrés, dones sensibilitzades amb el seu temps, és indiscutible. Les seues trajectòries de vida eren diferents, però un punt les unia, la tenacitat i l'ajuda a la República espanyola, que van demostrar amb la seua presència en un país en guerra. El seu pensament era destruir el feixisme. El seu perfil

---

³ ESCRIVÀ, Cristina; *La Paz es Nuestra, 30 mujeres de un infinito*, Tavernes Blanques, L'Eixam, 2007.

comú, dona, antifeixista, solidària, compromesa, valenta i amb caràcter. Entre elles:

Agnia Lvovna Barto (1901-1981), russa, poeta delegada al Congrés Internacional d'Escriptors per a la Defensa de la Cultura.

Amparo Mon, argentina, escriptora, delegada al Congrés Internacional d'Escriptors per a la Defensa de la Cultura, companya del poeta Raúl González Tuñón.

Andrée Viollis (1870-1950), periodista i escriptora francesa.

Anna Louise Strong, 1937. BNE

Anna Louise Strong (1885-1970), estatunidenca, periodista i activista delegada al Congrés Internacional

d'Escriptors per a la Defensa de la Cultura.

Anna Seghers (1900-1983), escriptora comunista, jueva alemanya, delegada al Congrés Internacional d'Escriptors per a la Defensa de la Cultura.

Assunta Adelaide Luigia Modotti (1896-1942), fotògrafa italiana coneguda com a Tina Modotti. Membre del Partit Comunista mexicà. En 1936 es va allistar al "Quinto Regimiento" i va lluitar al costat de les Brigades Internacionals, amb el nom de María. Membre destacat del Socorro Rojo Internacional, SRI.

Barbro Alving Bang (1909-1987), periodista sueca, corresponsal de premsa acreditada. Precursora en la defensa dels drets de les persones homosexuals.

Blanca Lydia Trejo (1906-1970), mexicana, narradora delegada al Congrés Internacional d'Escriptors per a la Defensa de la Cultura. Cancellera del Consolat del seu país a Barcelona.

Doris R. Bark, britànica, delegada al Congrés Internacional d'Escriptors per a la Defensa de la Cultura.

Dorothy Parker (1893-1967), periodista estatunidenca. Les seues

El president Lluís Companys en el Palau de la Generalitat amb una delegació de la Unió de Dones de Catalunya, acompanyades de dirigents feministes estrangeres participants del 1r Congrés Nacional de la Dona. D'esquerra a dreta: Dolores Piera, Maria Rabaté, Lluís Companys, Bernadette Cattané, Maria Dolors Bargalló i Maria Teresa Gibert. Barcelona, 5 de novembre de 1937. BRANGULINO/ANC

cròniques pretenien sensibilitzar a l'opinió pública del seu país sobre les necessitats de l'Espanya republicana. Va ajudar als refugiats anti-feixistes.

Elena Garro (1916-1998), mexicana, periodista i escriptora delegada al Congrés Internacional d'Escriptors per a la Defensa de la Cultura. Companya d'Octavio Paz.

Emma Goldman (1869-1940), lituana, pensadora anarquista, defensora del dret de la dona a decidir per si mateixa.

Fritzi Brauner (1911-2000), doctora de nacionalitat francesa, metgessa de l'Hospital de les Brigades Internacionals a Benicàssim (Castelló).

Gamel Woolsey (1895-1968), poeta estatunidenca.

Gerda Grepp (1907-1940), periodista i traductora noruega considerada, pionera del periodisme bèl·lic.

Gerda Taro (1910-1937), fotògrafa alemanya, filla de jueus polonesos, va morir dies més tard de treballar en el Congrés Internacional d'Escrip-

tors per a la Defensa de la Cultura, a conseqüència de ser ferida en la Batalla de Brunete (Madrid).

Josephine Herbst (1892-1969), reportera estatunidenca, novel·lista i feminista.

Kate Mangan (1904-1977), britànica, intèrpret, amb inquietuds solidàries.

Lilika Nakos (1904-1989), grega, delegada al Congrés Internacional d'Escriptors per a la Defensa de la Cultura. Escriptora de prosa moderna, en 1937 l'única dona en el periodisme grec.

Lise Linbaeck (1905-1961), periodista noruega, delegada al Congrés Internacional d'Escriptors per a la Defensa de la Cultura.

Margaret Mitchell (1900-1949), escriptora estatunidenca.

Marietta Bibbi Paglini (1895-1993), italiana, auxiliar sanitària a la 81ª Brigada Mixta, 4t Batalló, columna "Benedicto" al Front de Terol.

Maria Grolechieh, búlgara, brigadista delegada al Congrés Internacional d'Escriptors per a la Defensa de la Cultura.

Maria Osten (1908-1942), alemanya, escriptora i periodista delegada al Congrés Internacional d'Escriptors

Marietta Bibbi Paglini. Arxiu digital ACIO

per a la Defensa de la Cultura. Companya de Mijail Koltsov.

Martha Gellhorn (1908-1998), estatunidenca, corresponsal de premsa acreditada.

May MacFarlane (1909-), australiana, infermera de les Brigades Internacionals.

Nancy Cunard (1896-1965), britànica, escriptora, poeta, col·laboradora de Solidaridad Internacional Antifascista, SIA.

Rosamond Lehman (1919-1990), britànica, novel·lista i traductora delegada al Congrés Internacional

d'Escriptors per a la Defensa de la Cultura.

Selma Ottilia Lovisa Lagerlöf (1858-1940), escriptora sueca de fama universal. Feminista, en un país pioner en llibertats. Primera dona a obtenir un Premi Nobel de Literatura, en 1909.

Simone Weil (1909-1943), pacifista radical, sindicalista revolucionària.

Sylvia Townsend Warner (1893-1978), britànica, escriptora, poeta i musicòloga delegada al Congrés Internacional d'Escriptors per a la

Defensa de la Cultura. Lluitadora pels drets de les persones homosexuals.

Una Wilson va ser una infermera i activista política neozelandesa. Va treballar a Austràlia i es va unir al Partit Comunista, destacant per la seua labor en l'atenció sanitària en Sídney. En la guerra d'Espanya va ser infermera de quiròfan.

Valentine Acklan (1906-1969), britànica, poeta delegada al Congrés Internacional d'Escriptors per a la Defensa de la Cultura.

D'esquerra a dreta: Una Wilson i May MacFarlane al seu retorn d'Espanya, 17 de gener de 1939. Australian National University

Virginia Cowles (1910-1983), estatunidenca, corresponsal acreditada i redactora de premsa.⁴

A la fi d'octubre –29 al 31 de 1937–, en el Conservatori de Música de València, es va celebrar la Segunda Conferencia Nacional de Mujeres Antifascistas. La primera s'havia celebrat a Madrid l'any 1934. Des de llavors havien canviat moltes coses en favor de la seua independència, fent seua la causa del poble, també elles sabien barallar en les trinxeres.⁵ L'adhesió internacional a la República es va sentir en la Conferència. Les delegades del Comité Mundial de Mujeres Antifascistas, van estar representades en les veus de Bernadette Cattaneo (1899-1963), María Rabate (1900-1985) i Tica Edwards, del Comité Negre Antifeixista de Nova York.⁶ A més d'una representació de les dones anti-feixistes que treballaven en les Brigades Internacionals “veritables heroïnes de tots els països del món que van arribar per a lluitar amb les dones espanyoles per la llibertat i per la pau universal”.⁷ Paraules d'infininat de dones que van

---

4 ESCRIVÀ, Cristina; MAESTRE, Rafael, *València, la ciutat dels sabuts. 70 aniversari del II Congrés Internacional d'Escriptors per a la Defensa de la Cultura*, Tavernes Blanques, L'Eixam, Societat Coral el Micalet, 2007.

5 *Crònica*, 14 de novembre de 1937, p. 2.

6 Agrupació afroamericana que en 1937 va aconseguir gran activitat. Va ser un important suport a la República espanyola contra el feixisme. Integrat en l'internacionalisme radical de l'època, va impulsar ajuda humanitària, com a ambulàncies, i va connectar la seua lluita contra el racisme als EUA amb la lluita antifeixista.

7 *Crònica*, 14 de novembre de 1937, p. 2.

coincidir en el mateix punt: donar el màxim esforç per a guanyar la guerra. Mateixes paraules en tots els tons i en tots els idiomes.⁸ La Segunda Conferencia Nacional de Mujeres Antifascistas va concloure adoptant importants conclusions, destacant la reivindicació de la capacitació de la dona, per a fins de la guerra. Els aplaudiments més emotius es van dirigir a la mestra Carmen Soler, de huitanta-tres anys que des dels disset anys es considerava republicana i que va lluitar en les barricades en la República de 1873.⁹

Seguidament, el 6 i 7 de novembre de 1937, en el Palau de la Música de Barcelona es va celebrar el primer “Congrés Nacional de la Dona”, amb assistència de delegades de Catalunya i de l'Espanya lleial incloent dones de les regions basca i asturiana, a més, de la participació de dones intel·lectuals arribades de París que sentien la causa espanyola com a pròpia. Un extracte del text escrit per **Enriqueta Gallinat** (1909-2006), relatiu al congrés deia: “A Espanya al costat del perill hi ha heroïsmes”.¹⁰ El magne acte no va anar solament l'afirmació d'uns ideals de lluita, sinó una lliçó i exemple de cordialitat, desinterès i sacrifici que havien de prendre exemple “els del sexe de davant”. Una de les notes més

---

8 *Ibid.*

9 Carmen Soler fou secretària i presidenta de la “Bien de Obreras”, fundada en 1900, una agrupació que va ser l'eina per a reivindicar les demandes de la vaga de les filadores de València.

10 *Mi Revista*, 1 de desembre de 1937, p. 21.

Primer Congrés Nacional de la Dona, 1937. AACIO

interessants va ser l'assistència de la francesa **Bernadette Cattaneo** (1899-1963), secretària general del Comitè Mondiale des Femmes, activa militant en els nuclis socials més avançats del seu país. Des de Bèlgica va arribar **Marcelle Leroy** (1888-1979), transmetent missatges d'alé.¹¹ **María Rabate**, directora de la revista Femmes, va representar a les intel·lectuals de París, sent vicepresidenta del Comitè parisenc.¹² **Hilda Vernon** (1900-1987) d'Anglaterra va demostrar que, malgrat la No-intervenció, hi havia dones compatriotes que simpatitzen amb la causa espanyola. La

jove italiana **Miriam Arseri**, casada amb un brigadista internacional també va assistir. Quan va acabar el Congrés estaven radiants de satisfacció. No havien treballat debades. **Dolores Bargalló** (1902-1980) i **Elonà [Ruiz] Malasechvarria** amb l'emoció del congrés transmes per les seues companyes es van encarregar d'organitzar i celebrar ràpidament a Barcelona un primer "Congrés Nacional de la Dona Antifeixista".¹³

Unes altres de les intel·lectuals que van fer costat a la República en guerra va ser la noruega Lise Lindbask (1905-1961), qualificada de "bona amiga de l'Espanya republicana", autora del famós llibre *El Batalló Thelmann*, traduït a diversos idio-

11 Marcelle Leroy, va intervindre parlant de la Colònia Infantil de Ca Toni Gros, el sosteniment del qual va ser a càrrec de les seues companyes belgues.

12 GARCÍA, Betsabé, *Maria Dolores Bargalló Feminista i Propagandista D'esquerra*, Barcelona, Fundació Josep Irla, 2027, P. 111.

13 *Mi Revista*, 1 de desembre de 1937, p. 21.

Primer Congrés Nacional de la Dona, 1937. AACIO

“Segunda Conferencia Nacional de Mujeres Antifascistas”, 1937. CDMH

“Segunda Conferencia Nacional de Mujeres Antifascistas”, 1937. CDMH

mes, dona cultíssima que parlava perfectíssimament el castellà. De França va arribar “la simpàtica i àgil reportera” **Edith Thomas** (1909-1970) de *Regards*.¹⁴

Darrere de cadascuna d’aquestes “Dames de la Llibertat”, hi ha una experiència que les va fer comprendre el veritable significat de la paraula solidaritat, i igual que a les dones espanyoles republicanes, la pèrdua de la guerra els va suposar el despertar dels seus somnis.

¹⁴ *Mi Revista*, 1 d'agost de 1938, p. 10.

4. EN LA SEUA PELL. L'EXPERIÈNCIA FEMENINA DURANT LA GUERRA CIVIL

Eva Lara Català¹

Potser el temps es mesura en paraules. En les paraules que es diuen. I en les que no es diuen (...) És necessari aprendre a viure en l'espera. (...) I és necessari aprendre a viure en silenci.

La voz dormida
Dulce Chacón

Aquest article pretén llançar llum sobre el paper de les dones republicanes en el context de la Guerra Civil, posant el focus en la realitat de les seues vides davant però també darrere de la primera línia de batalla, que no necessàriament va ser el front.² La seua, de fet, va ser una experiència plural que transcendeix amb escreix la imatge icònica de la milicià armada.³ Si bé són nombrosos els estudis que s'han publicat sobre les dones durant la Segona República o sobre el doble càstig que patiren les repressaliades, s'ha de fer valdre la contribució de les dones a la nostra història durant els anys pròpiament de la contesa, entre 1936 i 1939: la seua presència al front

fou real però limitada en el temps. Les dones republicanes combateren de moltes altres formes, especialment en l'àmbit de la rereguarda, sent el seu paper assistencial determinant per al sosteniment de la vida en guerra, en un context d'escassetat, violència i incertesa.

La historiografia sobre la Guerra Civil és més que abundant, però durant massa anys aquests estudis descuidaren la perspectiva de gènere, de manera que els nostres coneixements continuen sent fragmentaris. A més, els que han construït el relat, tradicionalment, han sigut els homes. Com deia la historiadora Mary Beard "no poden encaixar fàcilment les dones en una estructura que ja està codificada com a masculina; s'ha de canviar l'estructura".⁴ Tanmateix, gràcies a la perseverança de noves

---

1 Eva Lara Català és professora de Secundària. Regidora d'Educació, Infància i Adolescència, i Memòria Històrica en el municipi de Riba-roja de Túria.

2 Dedicat a les dones d'abans i les d'ara, amants de la veritat i de la vida, transgressores totes.

3 ASENSIO GÓMEZ, Miguel: *Les milicianes valencianes a la Guerra Civil (1936-1937)*. Ed. Diputació de València, DIVAL, 2017.

---

4 BEARD, Mary, *Mujeres y poder. Un manifiesto*, Ed. Crítica, 2018.

investigacions, cada volta són més ben conegudes les coratjoses dones republicanes que conqueriren drets històrics (els que malauradament soterraren quaranta anys d'ignomínia franquista), les més gosades que posaren directament el cos com a milicianes durant la contesa o les que discretament lluitaren en altres trinxeres...

En aquest sentit, és important assenyal·lar que algunes contribucions de les dones durant la Guerra Civil han estat sovint menyspreades per la historiografia convencional, com a cuidadores de malalts i ferits, organitzadores de xarxes de solidaritat –entre les quals es troba l'evacuació dels menuts–, treballant a les fàbriques –o en l'economia submergida–, sostenint la família o com activistes en la resistència republicana durant el conflicte. L'entusiasme d'aquelles dones va pal·liar en escriure la mancança de coneixements tècnics de les tasques que assumiren. Com diu Mary Nash, “rellegir la història en clau femenina ha obert noves vies interpretatives al voltant dels processos històrics i ha enriquit la nostra concepció global de la dinàmica històrica”.⁵

Un aspecte que els historiadors i historiadores tenim clar és que les dones republicanes eren el revers del model de feminitat institucionalitzat pel règim: el

de l'“àngel de la llar” sotmesa a l'home en tots els aspectes de la vida (política, econòmica, moral, sexual...), però no va ser sols el relat dels vencedors allò que les paralitzava; altres investigacions han demostrat que, malgrat la modernització del país i les reformes impulsades per la República, les actuacions respecte a les dones canviaven molt lentament. En primer lloc, a causa del pes de les convencions socials, però també perquè molts dels “seus” no acceptaren de bon grau que les dones havien d'estar en peu d'igualtat a les institucions, al camp de batalla, a la lluita clandestina o a la primera línia política. Aquesta sort de paternalisme les ofegava i les condemnava a un món codificat en masculí que no havia previst la seua irrupció.⁶

Les dones republicanes lluitaren pel seu dret al vot i el reconeixement de la igualtat des del mateix text constitucional vers totes les capes de la societat. Després, en guerra, si no hi participaren directament com a milicianes o cuidadores, eren les que comptaven els dies sense hores, ploraven, estimaven i defensaven la República i els seus. En dictadura, des de la trinxera mateixa dels seus cossos resistiren, i pertrexaren l'andana de la història de records enfront del silenci. Durant tots aquells anys de guerra i de misèria s'aturà el temps, s'aturà l'aire, però no s'aturarà

---

5 NASH, Mary: *Rojas. Las mujeres republicanas en la Guerra Civil*. Ed. Taurus, 2016.

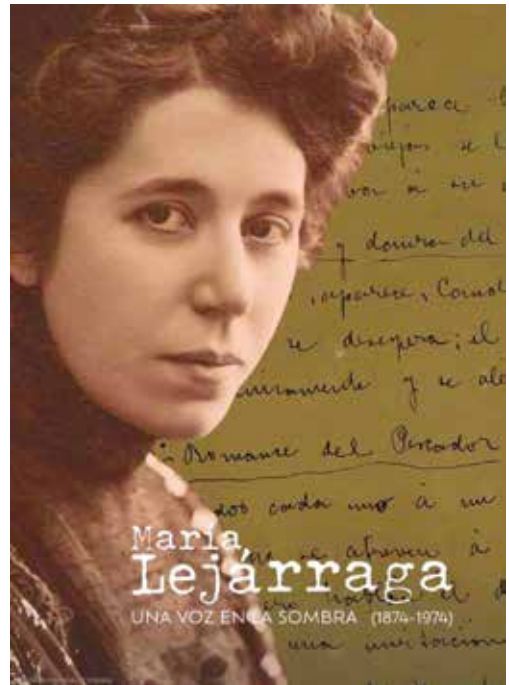
---

6 FUERTES, Carlos; VERDUGO, Vicenta (coords.): *Dones i repressió franquista*. Ed. Universitat de València, 2015.

el bateig dels seus cors valents. El seu coratge mai serà prou valorat. L'homenatge a aquestes dones és un deure.

La seua veu havia sonat ben alt i clar entre 1931 i 1933, quan el govern republicà-socialista va promulgar fins a 17 textos legals que feien referència específica a la igualtat entre dones i homes. De fet, durant aquests anys, les dones havien anat incorporant-se a tots els sectors productius. La Constitució va suposar un gran avanç per al seu empoderament, però aquest no s'entendria sense l'esforç d'organitzacions feministes i d'intel·lectuals de avantguarda, com Maria Lejárraga, que dirigiren la seua lluita cap a la construcció d'un món millor, no sols en matèria de justícia i pau, sinó també d'educació i cultura.

Els ideals constitucionals deixaren palés que l'Educació i la Cultura eren una atribució essencial de l'Estat, amb avanços tan importants com la gratuïtat de l'ensenyament primari, la llibertat de càtedra i la laïcitat de l'escola. Hi havia un aspecte molt ric i bàsic en la nova educació: a les mestres de la República (majoritàriament foren dones) les unia una vocació i una dedicació entusiasta sense precedents. Eren dones compromeses amb la democràcia i la llibertat. I als primers anys de la guerra, moltes foren perseguides, interrogades i apartades de l'ensenyament sols per emprar la nova pedagogia de l'aprenentatge pel descobriment i no per imposició.

L'educació i la cultura sempre han sigut clau per a l'alliberament de les dones i en aquell moment es convertiren en assumptes primordials: campanyes d'alfabetització, programes educatius per a adults, biblioteques... Les dones, com més formades, més conscients eren de la necessitat del canvi. Entre elles, les feministes, serien l'avantguarda de la lluita antifeixista.

Així, enfront del discurs paternalista imperant, les feministes animaren les dones a identificar-se amb la República, que venia a reconèixer els seus drets i llibertats, i a defensar-la de l'antirepublicanisme, que mostrava les reformes progressistes com un perill. Les sufragistes sabien que les dones espanyoles

Mujeres Libres, 1937, [Baltasar Lobo]. Arxiu digital ACIO

dels anys 30 eren majoritàriament conservadores i no sentien la necessitat d'emancipar-se des d'un punt de vista feminista tal com l'entendem hui. Discursos com el de Maria Lejárraga ressaltaven que la llibertat de les dones estava continguda en la nova Constitució i que per aquesta raó havien d'abraçar-la, independentment de la seua condició o credo polític: a la Constitució de 1931 trobem de facto el reconeixement de la capacitat jurídica de les dones, un dret que, segons la llei, era incontestable, malgrat tota classe de reaccions patriarcals.

Algunes dones, que són un referent indiscutible, hagueren de pegar-li la volta al marc reivindicant-se com a subjectes polítics i ciutadanes de ple dret, com Clara Campoamor, Victòria Kent, o Dolores Ibàrruri. Però quantes i quantes més, en temps de guerra, ajudaren a mantenir l'esperança durant els bombardejos, treballaren hores interminables en silenci, clamaren contra el feixisme posant-se en perill, esperaren infinitament a les presons franquistes per sol olorar a l'ésser volgut i dur-lo una cistella de pa... Sense elles, sense la seua fortalesa i perseverança, els homes no hagueren pogut anar al front, ni fortificar trinxeres, ni fer la revolució, ni amagar-se dels victimaris, o tan sols dedicar-se a la política. Sense l'empament de les dones mai haurien pogut els homes contribuir a la lluita de la manera que ho feren, en cada poble, en cada racó. I, de fet, moltes d'elles seran les que passaran la fam i les penúries de postguerra, sotmeses a vexacions, víctimes de la doble repressió -dones i roges- pel sol fet de ser mares, filles, germanes o parelles de republicans, anarquistes o comunistes.

Un bon grapat de dones, d'extracció social diversa, menys i més polititzades (comunistes, socialistes, republicanes), havien lluitat ferotgement i expressament contra el feixisme: l'agrupació de dones antifeixistes (AMA) va nàixer en 1933 de la mà de Dolores Ibàrruri i el PC, com a resposta de la Internacional

Comunista al triomf de Hitler en Alemanya. La diputada socialista Margarita Nelken també formà part d'aquesta associació. Salvant el fet irremissible de les diferències de classe, les anti-feixistes compartiren una concordança mínima en la lluita per la llibertat de les dones, la igualtat entre sexes (accés a l'educació, treball remunerat) i l'esforç bèl·lic.

L'esclat de la guerra el juliol de 1936 va suposar una fractura profunda en la vida social espanyola i, de manera particular, en l'experiència femenina.⁷ La mobilització masculina cap al front va generar un buit que les dones simplement ocuparen. Aquest procés no responia doncs a cap planificació ideològica. L'objectiu immediat de les dones va ser defensar la República des de la rereguarda a través del sosteniment de la vida quotidiana. Moltes s'incorporaren en aquest moment al món laboral, gestionaren la solidaritat ciutadana o exerciren com a infermeres. Assistiren els més xicotets, els majors i els marginats o desvalguts.

Tot allò els encoratjava, però també era psicològicament i físicament molt dur. És ben sabut que fora d'aquestes agrupacions totes i cadascuna de les dones que patiren la guerra i la postguerra sostingueren la família i la llar, i moltes hagueren de patir els abusos de

patrons, capatassos i estraperlistes en tal de poder alimentar els seus.

La guerra, convertí la supervivència en un espai d'acció política per a les dones. Però no ens enganyem: el que va atorgar protagonisme a les dones en temps de guerra no varen ser plantejaments clarament feministes. La seua participació directa formaria part d'una estratègia general de mobilització antifeixista per a la qual el rol femení de resistència jugà un paper simbòlic fonamental. De fet, en l'esquerra, les aspiracions de les dones es toparen en no poques voltes amb els obstacles ineluctables del patriarcat. Un clar exemple el tenim en l'associació Mujeres Libres, dones a qui els anarquistes permeteren col·laborar, però mai ser subjecte real dels canvis.⁸

Quant a la participació directa de les dones, sembla que el mite de la milicià republicana va ser tant volàtil com fictici. Treballs com el de Rocío González sobre la propaganda de guerra ens mostren com feren d'aquestes dones instruments "d'usar i tirar" des de les seues pròpies fileres.⁹ Com explica l'autora, si bé nombroses dones de tota classe social integraren les milícies populars, aquest fet va ser conjuntural, resultat

---

⁷ *Las mujeres y la Guerra Civil española*. Ed. Instituto de la Mujer, 1991.

---

⁸ NASH, Mary, Rojas. *Las mujeres republicanas en la Guerra Civil*. Ed. Taurus, 2016. Concretament, a la p.153, ens parla de Conchita Pérez i Casilda Méndez.

⁹ GONZÁLEZ NARANJO, Rocío, "Usar i llençar: les dones republicanes a la propaganda de guerra". *Los Ojos de Hipatia*, 2017.

de la urgència de partits i sindicats per defensar la República. A l'estiu de 1936, la figura heroica de la miliciana es va convertir ràpidament en símbol de la mobilització del poble espanyol contra el feixisme. Però a l'exèrcit "oficial" de l'any 1937 ja no hi tindran cabuda i es tractarà de convèncer-les -mitjançant la propaganda- que el seu lloc es trobava en la rereguarda.

Moltes d'aquestes dones (Lina Odena, Casilda Méndez, Aída Lafuente, Rosario Sánchez "La Dinamitera", Concha Lozano...) han passat a la història com a mites de la rebel·lió antifranquista. D'entre elles, sols unes poques (Ana Carrillo, Aurora Arnaiz, Enriqueta Otero, Encarnación Fernández) allargaren la seua presència militar en "puestos de mando".¹⁰ El dramàtic suïcidi de la Lina Odena quan estava a punt de ser capturada per l'exèrcit nord-africà va marcar l'inici d'aquesta evocació romàntica, símbol de la resistència contra el feixisme. La retòrica de la guerra en els primers temps va fer hincapeu en el valor i el coratge dels que formaren la resistència popular, personificats per aquestes joves heroïnes. Als cartells de guerra predominava la imatge bel·ligerant de la dona combatent enfundada en un "mono" blau a la que es donava més protagonisme que a les imatges

masculines.¹¹ Tot formava part però de l'estratègia general de propaganda republicana, des de les milicianes fotografiades per Robert Capa a les cançons de guerra del poble treballador contra el feixisme. Les conviccions patriarcals, però estaven ben imbricades en la societat espanyola -eren basals- i l'impacte de la dona combatent en primera línia de batalla -una imatge estratègica, conjuntural- s'anà difuminant tal com avançà la guerra, per molt que haja marcat aquest mite el cinema,¹² o la literatura.

Per a finals de l'estiu de 1937 les dones espanyoles ja s'havien acostumat als horrors de la guerra i la majoria treballaven d'una manera o altra com a voluntàries. Aleshores és quan es va capgirar l'estratègia propagandística i se les va retirar progressivament de la primera línia. Tanmateix, no hi havia hagut cap política real encaminada al reclutament femení: el seu allistament va ser voluntari, espontani i, en la major part dels casos, per a fer tasques d'intendència, auxiliars o de suport. En qualsevol cas, el fet milicià en general és un aspecte molt controvertit del conflicte: la falta de quadres tècnics, el ràpid armament de civils, les friccions entre anarquistes i

---

10 MARTÍNEZ RUS, Ana: *Milicianas: Mujeres republicanas combatientes* (Mayor n. 668), 2018.

---

11 En *Homenatge a Catalunya* (Ed. Penguin, p. 9), G. Orwell defén que l'ús de la granota blava -l'habitual dels obrers- va ser anecdòtic, un més dels canvis socials precaris que caracteritzaren els primers anys subversius de la guerra.

12 *Terra i Llibertat*, de Ken Loach (1995); *Llibertàries*, de Vicente Aranda (1996).

comunistes, etc. En aquest context, elles sempre foren menyspreades doblement respecte de l'exèrcit regular, on mai participaren i molt menys donaren ordres als homes.

Potser el més injust de l'experiència de les dones milicianes va ser la seua sexualització: convertides quasi en mite eròtic, quan el govern republicà estimà que ja no hi eren necessàries, les assenyalaren com a portadores de malalties de transmissió sexual, segurament per a poder relegar-les a tasques menors, però el cas és que varen ser estigmatitzades... elles, que no solament cuinaren, llavaren i curaren els soldats en el front, sinó que algunes patiren les violacions i les pallisses (a voltes fins a la mort) de la temuda "guàrdia mora" de Franco, sota les ordres de Juan Yagüe. Respecte del càstig a les dones durant la guerra civil, mereix un capítol a banda el "carnisser de Sevilla", Queipo de Llano, responsable de milers de morts i violacions que mostrava a les seues allocucions radiofòniques tota la bilis i l'odi contra "les roges".¹³

En definitiva, no podem afirmar-ho categòricament, però sembla que les

---

13 "Els nostres valents legionaris i regulars han ensenyat als covards dels vermells el que significa ser home. I, de passada, també les dones. Després de tot, aquestes comunistes i anarquistes s'ho mereixen, no han estat jugant a l'amor lliure? Ara almenys sabran què són homes de debò i no milicians mariques. No es lliuraran per molt que forcegen i piquen de peus", *El Salto*, 2018.

milicianes representaren una excepció, almenys en nombre, i clarament aquestes visions heroiques de l'actuació femenina tingueren poca repercussió en l'itinerari col·lectiu de les dones. Més importants foren els seus projectes de revolució social. Malgrat tot, la participació de les dones en la Guerra Civil va tindre un impacte substantiu, convertint-se en un símbol d'empoderament sense precedents: en posar el cos per a la defensa de la República no sols van trencar els rols de gènere sinó que interpel·laren tota una societat. També va quedar palés que el masclisme no era privatiu dels feixistes.

Les milícies us necessiten!, 1936, Arteche. Arxiu digital ACIO

Treball per a hospitals, Pablo Luis Torrents, Barcelona, 1937-1938. BNE

Tornant a l'inici, durant massa anys, una part rellevant de la història d'Espanya ha estat silenciada i la història de les dones ho ha estat doblement, per això és peremptori donar-la a conèixer i fer valdre el paper d'estes dones durant els anys més traumàtics de la guerra. Una guerra que va segar la vida de milers d'homes republicans, però que a les dones les empobrí, les negà el futur i les tractà d'esborrar. Elles resistiren, com les roses que naixen de l'asfalt,¹⁴ tractant de disminuir el bany de sang entorn d'elles, evitant que la guerra els tancara els ulls i convertint-se en guardianes de

---

14 Inspirat en les paraules que Marielle Franco, activista brasilera feminista i antiracista, va pronunciar en Rio de Janeiro pel Dia Internacional de les Dones, just uns dies abans d'ésser assassinada: "les roses de la resistència naixen de l'asfalt...anem a fer política, anem a resistir, anem a donar la cara", 8 de març de 2018.

la memòria quan arribà la brutal repressió franquista.

Aquesta memòria domèstica, discreta però persistent, ha estat clau per a la posterior recuperació historiogràfica. Però no sols: una gran part dels processos de cerca i recuperació de familiars represaliats ha estat possible gràcies a la perseverança i tenacitat de les descendents dels assassinats pel franquisme i oblidats a les fosses comunes. Moltes han estat les netes i besnetes d'eixes dones republicanes protagonistes d'aquest article: joves dones valentes que, havent viscut en democràcia, després de generacions de silenci han rescatat la història de l'oblit.¹⁵

---

15 MONTANER I TÀRREGA, Salvadora: *La generació del silenci*. Ed. ACIO, 2020.

5. ÀNGELS MARCO. HABITANT LA IDENTITAT DE “SER” AL MÓN

Gràcia Gil¹

Arran de l'exposició *A contratemps. Mig segle d'artistes valencianes 1929-1980*, que reivindicà el paper de les dones en l'art valencià, coneguèrem millor les adverses condicions de treball que aquestes hagueren de superar professionalment en un context molt masculinitzat. Dues generacions d'artistes, unes des de la dictadura de Primo de Rivera, la Segona República i la dictadura franquista i les altres, més joves, des del tardofranquisme, hagueren de travessar camins difícils i espinosos en lluitar per la incorporació de la dona a la vida pública artística, superar exilis i patir anys de silenci. És interessant fer memòria i recordar-les perquè, amb el seu esforç i exemple, permeteren l'eclosió d'una nova generació de dones artistes en la dècada dels huitanta.

---

1 La catedràtica de Secundària i artista plàstica Gràcia Gil, és col·laboradora de la revista de la CAMDE-PV, des de l'inici de la publicació, com ho va ser de la revista *L'IO, lectures de l'Institut Obrer. Revista de pensament i acció social*. A més del seu article, també ens regala l'apartat Exposicions.

En l'exposició, es proposa el fet que dues artistes marquen l'inici i el final d'aquest recorregut: Manuela Ballester i Carmen Calvo.² D'entre les altres artistes que formaren part d'aquella exposició, vull ressaltar el paper d'Àngels Marco Saturnino (València, 1947-2008), catedràtica de la UPV i artista fonamental en l'àmbit de l'escultura.

No sense desavantatges per a promocionar-se i participar-hi, en el seu projecte artístic³ la dona recupera, amb una forta i indiscutible individualitat, el seu espai dins d'un col·lectiu artístic profundament masculinitzat. No és l'única, podem establir un fil de continuïtat amb l'escultora Elisa Piqueras, docent en l'IO de Barcelona i pertanyent a la generació perduda a l'exili; d'ella no han quedat

---

2 TEJEDA, I. i FOLCH, M. J. 1929-1980. "Mig segle d'artistes valencianes" dins *A contratemps. Mig segle d'artistes valencianes 1929-1980*. IVAM 26 d'abril-2 de setembre de 2018, pp. 11-17.

3 Cal reconèixer les dificultats de producció d'obra escultòrica pel que fa a la construcció i les necessitats d'eines pròpies de taller i alienes quan cal.

"Instal·lació testimonis auxiliars". Sèrie Suplement al Buit, dins del catàleg *Àngels Marco. El Taller de la memòria*, p.124. IVAM Centre del Carme, 1998. Estructura metàl·lica, imatges digitals sobre tela, penjadors, lona, roba, radie-transistor, tub de plàstic, poal amb aigua i textos, dimensions variables

pràcticament referències visuals de la seua obra.⁴

En el cas d'Àngels Marco, al meu parer, tot i ser reconeguda al país i internacionalment al llarg de la seua trajectòria, no ha rebut la suficient i proporcionada atenció donat el seu important paper en la nova escultura de l'últim quart del segle XX. Repassem la seua biografia: finalitzà els seus estudis en l'Escola Superior de Belles Arts de València el 1969, havent-hi estat alumna entre d'altres d'Octavi Vicent Cortina i Lluís Arcas Brauner, als qui reconeixia especialment com a mentors en la seua formació. Inicià la seua trajectòria experimentant amb una concepció del volum d'arrel acadèmic, però apuntant cap a vessants contemporanis d'influència impressionista i abstracta, moment en què pren com a referents a Rodin i a Moore.⁵ D'aquest temps, 1969, és una de les seues primeres exposicions individuals: *Sèrie referents figuratius*. Escultures feta a l'acadèmia de Belles Arts de Carrara (Itàlia).

Àngels Marco, fotografia de Paco Caparrós per al catàleg de l'exposició 'Entre' en el dubte. Sèrie Suplement, Galeria Carles Taché, Barcelona, 1993

En estos primers anys d'experimentació, l'obra de l'artista pren contingut i forma en un context sociocultural en què les tasques de la crítica d'art i la formació de diversos col·lectius artístics,⁶ alguns de curta duració, giren al

---

4 ESCRIVÁ MOSCARDÓ, Cristina i PIERA FRANCÉS, Francesc, "Elisa Piqueras Lozano, Una artista malograda", en Rosa MONLLEÓ PERIS; Inmaculada BADENES-GASSET i Eva ALCÓN SORNICHERO (eds.), *Mujeres públicas, ciudadanas conscientes. Una experiencia cívica en la Segunda República*, Castelló, UJI, 2018, pp. 381-392.

5 Tinguí la sort de conèixer-la i compartir, com a doctoranda i col·laboradora, el treball en el seu taller al llarg de huit anys. Vaig gaudir i enriquir-me de moltes converses al voltant del seu treball i allò que la interessava com a dona i artista.

---

6 El grup Abans de l'Art (1968-1969), impulsat a València pel crític Vicente Aguilera Cerni i centrat en l'art cinètic, òptic i la investigació geomètrica, es va caracteritzar per ser un col·lectiu amb una presència majoritàriament masculina. A diferència d'altres col·lectius de l'època com Estampa Popular, on sí que va haver-hi una participació femenina més visible, en els nuclis principals i exposicions fundacionals d'Abans de l'Art no es registra la participació d'escultores valencianes de manera permanent o destacada en els seus manifestos.

voltant de l'estètica, les tècniques artístiques i el contingut intel·lectual com a pilars fonamentals d'unes propostes que es decanten cap a un llenguatge d'abstracció geomètrica i constructivista, que començarà a ser patent en l'exposició *Sèrie estructures sígniques. Monotips* (1972) realitzada a la Galeria Mateu de València; i ho serà definitivament en l'exposició *Sèrie modular* (1974), muntatge realitzat al Col·legi d'Arquitectes de València i Múrcia en què l'artista adopta el ferro com a material fonamental, un material que ja no l'abandonarà en la seua obra.⁷

És necessari fer un incís i recordar que, Abans de l'Art i Bulto⁸ són grups coetanis a la seua època de formació com a escultora i que les seues exposicions més importants es feren precisament l'any 1969. Així doncs, el contacte temporal amb les noves propostes i el coneixement personal amb alguns dels seus membres influí en diversos aspectes que van guiar les seues primeres experimentacions materials, alhora que va beure de l'atmosfera de rigor inte-

---

7 Amb aquesta sèrie, Marco participa de l'esmentada segona generació d'art geomètric valencià de filiació constructivista. TEJEDA, I. i FOLCH, M. J. "Espai, participació i consciència creativa", *A contratemps. Mig segle d'artistes valencians 1929-1980*. IVAM 26 d'abril- 2 de setembre de 2018. p. 166.

8 Va durar de 1972 a 1976. La major part dels integrants compartiren etapa de formació i etapa professional com a docents en la Facultat de Belles Arts de Sant Carles de València, anys en què es desenvolupa la transició d'Escola Superior a Facultat de Belles Arts de Sant Carles.

lectual i experimentació geomètrica que els grups promovien.⁹

Per altra banda, són uns anys en què fins i tot, autores com Juana Francés, única dona integrant del grup "El Paso", fan referència a la manca d'igualtat en la promoció del treball artístic de les dones, malgrat pertànyer al grup, raons que motiven en el cas de Juana la decisió d'abandonar "El Paso". És evident que la incorporació en un àmbit com el de l'escultura en aquestes dècades és progressiva i més difícil que en altres àmbits artístics.

Enfront d'aquest context, sorgeixen amb força les diverses personalitats artístiques de la dècada que es consolida als vuitanta, com és també el cas d'Àngels Marco. És, en conseqüència, representativa en la lluita pel reconeixement de la individualitat des del rigor, alhora que es nodreix de l'obertura, la interdisciplinarietat i fusió de disciplines i la interpretació de corrents conceptuals i filosòfiques del seu moment que entenen l'experiència estètica de l'obra com a participació col·lectiva, patent en l'espai de la instal·lació. Des de llavors, abandona definitivament els materials

---

9 Recordar que participa en l'exposició col·lectiva *Exposició d'escultura* l'any 1971 en la Galeria Val i 30. I el 1973 en la col·lectiva *Huit artistes valencians. Pintura i escultura* en la Galeria Punt. Ambdues galeries són fonamentals en la València dels últims anys del franquisme i la transició a la democràcia com a espais de renovació artística i promoció dels nous artistes emergents.

nobles per a experimentar i produir amb materials industrials i funcionals, com planxes, platines i perfils metàl·lics, presents en la indústria siderúrgica, de manufactura o fabricació, cautxú, teles i lones, sal, que ens remetent materialment al món de la industrialització i la producció en sèrie.

“Puente colgante”, pletina de ferro i cautxú, Col·lecció d’Art Contemporani, Alfara, 1986

En les Sèries de l’obra d’Àngels Marco, les peces es conformen per més d’una peça geomètrica articulada sobre la qual fa canvis de pla perspectiu i plegaments que queden units per elements provinents de la construcció: els caragols. No deixa de presentar al llarg del temps, espais en què l’obra única es dissol entre l’objecte real i els espais inaccessibles, els no llocs, o espais en construcció com la bastida. Per altra banda, desenvolupa un mestissatge dissolent la puresa dels límits ortodoxos entre pintura i escultura amb la utilització del color i la perspectiva inclosa en la peça, fins arribar a

escultures que són variacions a partir d’una peça matriu, en la instal·lació de les quals prima la confusió produïda per la semblança i similitud d’objectes, imatges i paraules amb la introducció de textos fragmentats. Totes aquestes claus formals es mantenen al llarg de la seua trajectòria a partir del final dels huitanta i principis dels noranta quan comença a introduir la *videoperformance* i la veu en les diverses sèries que sorgeixen com a variacions concatenades.

Paral·lelament, desenvolupa tasca docent en la Facultat de BBAA de Sant Carles, on es doctorà el 1987 i on obtingué, posteriorment, la càtedra d’escultura. Compartisc l’opinió de Roman de La Calle en el seu escrit “Estudio y contextualización de la trayectoria escultórica de Ángeles Marco (Valencia 1947-2008). Recorridos desde el taller de la memoria revulsiva performance fílmica”,¹⁰ de què les diverses vicissituds, la lluita constant pel reconeixement en condicions d’igualtat i algun contratemps en el llarg recorregut docent i professional, potser potenciaren la malaltia en l’última dècada de la seua vida, alhora que generaren un cert oblit injust que, afortunadament, es va pal·liar amb l’antològica pòstuma: “Àngels Marco. Vertigen” (2018) comissariada per Joan Ramon Escrivà a l’IVAM.

---

¹⁰ Revista Sonda: “Investigación y Docencia en las Artes y Letras”, vol. 14, 2024, p. 48. manera permanent o destacada en els seus manifestos.

“Lliscants. Elements compactes”, “Sèries Salt al Buit i El Trànsit”, 1987-1988. Imatge de la Col·lecció de l'IVAM. Institut Valencià d'Art Modern. Cautxú i ferro, dimensions variables

En la seua obra, a diferència d'altres autores contemporànies, en Marco no hi ha una explícita representació visual dels rols socials de les dones per a qüestionar-los. Podem afirmar que el seu rol pertany a una concepció actitudinal implícita, més feminista que antifranquista, pels seus nexes amb els continguts filosòfics arrelats en l'existencialisme postmodern.

Els temes referits, s'enquadren dins d'una actitud existencialista, mentre adopten com a claus els problemes de l'angoixa, la soledat, la manca de fonament, etc., però també s'acosta a postures neoestructuralistes (Derrida, De Man), en la mesura en què pretenen trencar amb el principi lògic

de no contradicció, utilitzant-lo al mateix temps.¹¹

La concatenació de peces com un eco obert evidencia la necessitat de reconstrucció constant de l'obra d'art, la impossible finalització sense la presència del subjecte que la complete. Però també, la revisió necessària i persistent de l'artista en l'exploració d'allò que l'envolta i, potser, l'obsessiona: la reconstrucció de la identitat més essencial enfront d'un espai de fragmentació. La seua obra és un treball d'introspecció, construcció

---

11 MARCO, A., Series Salto al Vacío i el Tránsito'. Text explicatiu de l'autora cit. p. 26. *El taller de la memòria*. IVAM Centre del Carme 7 de Maig - 5 de juliol 1998.

i deconstrucció en què la tria d'objectes que al·ludeixen a recipients, ponts, escales, ascensors, passadissos, taules de calc, pous... estan desarticulats subtilment per a portar-te a un 'no lloc'. Per exemple, quan se situen enfront d'un mur que només es pot creuar imaginàriament o bé travessen un angle malgrat alguna part trencada i enlairada.

Així, ens presenta la metàfora del vertigen com un estat de bloqueig, d'impàs i d'incertesa davant la impossibilitat de controlar la nostra vivència perceptiva d'allò que s'esdevé. Les escultures són una projecció de la visió i de la memòria i, al seu torn, són un ventall de segones projeccions dependents de l'angle de visió de qui observa, remetent-nos a una cadena visual d'interpretacions que no poden ser tancades ni úniques: l'analogia del *Suplement* i l'espai del *Ser ací*. Una analogia que entenem com *la capacitat metafòrica d'estar en l'altre, de manera que l'artista ens parla a través*

de la seua individualitat d'allò que és universal. Àngels deixa obertes preguntes a partir del seu taller de memòria entés com a cúmul d'experiències, sensacions i recorreguts quotidians d'habitar món, d'autoreferencialitats necessàries i resilientes en què la decisió personal, independent, forta i dedicada es dona en un espai marcadament antropològic que no deixa de ser una resposta sense cap pregunta. Hem de retre-li homenatge com a hereves del genuí espai conceptual on l'autora interpel·la tothom sense distincions i exemplifica les dones amb la seua capacitat per a desenvolupar l'autoconsciència de gènere, mitjançant l'art com a projecte de vida en què la convicció de "Ser" dona escultora en un entorn d'homes, obrir bretxa en un període encara hereu de la dictadura que silencia els esforços i la professionalitat d'elles, esdevé un espai propi de resistència per a habitar la identitat de "Ser" al món.

"Instal·lació Sèrie Suplement", imatge del catàleg Àngels Marco. Suplement, p.17. Galeria Soledad Lorenzo. Madrid, 1990. Fotografia original ORNOZ, Madrid. Cautxú, ferro, cristall, tubs fluorescents i negatius, dimensions variables

6. TERESA GASCH GARCÉS, LA RESILIÈNCIA CONSTANT

Maribel Albella i Juan Luis Porcar¹

Amb veu serena i determinació, Teresa Gasch de l'Alcora, ens va dir "Sempre he parlat". Era febrer de 2006 i tres membres del Grup per la Recerca de la Memòria Històrica de Castelló, un d'ells Maribel Albella, la seua neta, iniciaven l'entrevista en el marc del projecte de memòria oral de l'associació.² Va ser una trobada càlida i plena d'humanitat a una dona capdavantera en els temps que li va tocar viure, valenta i resilient després, una dona compromesa amb uns valors i una memòria que expliquen per què Maribel Albella va ser una de les persones referents en els primers moments de la creació el 2004 de l'associació memorialista a la ciutat de Castelló. El procés de recuperació d'un passat ocult està possibilitant que col·lectius i grups de recerca històrica actuaren fins

fa pocs anys,³ com a interlocutors de persones que han sentit la necessitat de relatar la seua experiència, la seua memòria amagada, per a sentir-se alleugerits d'un pes que volien referir abans de morir.

Maribel Albella ens assegura que la seua àvia Teresa "ha estat i continua sent un referent per mi. Ella va viure sempre amb nosaltres, amb els meus pares i amb mi, jo sempre la vaig tindre al meu costat. El meu record d'ella és el d'una dona moderna, afectuosa, ferma, feliç." Els temps en els quals Teresa el que més desitjava era no tornar a despertar havien passat, va poder refer la seua vida, gaudir de la família i d'un pròsper negoci que els va permetre tenir alguna propietat. Teresa mai va oblidar tot el que va patir, però va conservar l'esperit de dona lliure, republicana i dipositària d'uns valors dels quals mai

---

1 Maribel Albella i Juan Luis Porcar, són membres del Grup per la Recerca de la Memòria Històrica de Castelló. Juan Luis Porcar a més, és col·laborador de la CAMDE-PV, en la pàgina Web del Cens de víctimes de la Guerra, el Franquisme i la Transició del País Valencià, impulsat i finançat per la nostra Coordinadora.

2 Arxiu Oral del GRMHC. Entrevista realitzada el 13 de febrer de 2006 per Maribel Albella, Maribel Peris i Juan Luis Porcar.

---

3 Fonts històriques utilitzades en aquest article: Arxiu Històric Provincial de Castelló. Expedients de Responsabilitats Polítiques; Archivo General y Histórico de la Defensa, Madrid; Archivo Histórico Nacional. Causa

Imatge de Teresa Gasch, ja amb edat avançada. Arxiu familiar

va renunciar. Víctimes i familiars compromesos, dones com Teresa, que van patir la violència de la repressió, estan proporcionant amb els seus testimoniatges informacions i històries de vida a noves investigadores i investigadors, que poden realitzar estudis locals i comarcals sobre la Guerra Civil i el Franquisme amb la perspectiva que ofereix aquest nou enfocament, la memòria de les víctimes.

La República i la Guerra. La vida a l'Alcora

Teresa ens va comptar com festejava de molt jove durant la República. Amb la seua parella i altres joves es desplaçaven en un camió i es reunien amb més joves d'altres pobles.⁴ L'Alcora era als anys trenta un poble eminentment agrícola amb unes poques fàbriques, Teresa es lamenta que els treballadors estaven molt mal pagats. Cristóbal Montoliu Miravet, el seu home, era el president del sindicat. La percepció que tenia Teresa sobre la República era que donava suport als rics i que per això calia arribar més lluny, per això ella i Cristóbal escrivien sovint cartes a València demanant millores de drets i jornals. Les dones durant la Segona República, i malgrat l'enfrontament de l'Església i els sectors catòlics i reaccionaris, prengueren un paper activíssim en política

---

4 En diferents llocs com el pinar del Grau de Castelló o el "salt del cavall" de Llucena.

participant en manifestacions públiques, mítings, adherint-se a sindicats i partits polítics, i principalment exercint el seu dret electoral com a ciutadanes d'un Estat democràtic.⁵

Quan va esclatar la guerra Teresa tenia setze anys, el seu home se'n va anar voluntari al front de Terol. Ella i dues xiques més d'Almassora van marxar també amb ells i es van instal·lar en una casa abandonada prop del front, aconseguïen el menjar pel camp, i quan els homes no tenien guàrdia, passaven la nit amb elles i de matí se n'anaven. Després d'algunes setmanes ella va retornar al poble. Cristóbal va caure ferit i va estar recuperant-se en el balneari de Benassal transformat en hospital. Teresa dormia en una carnisseria prop de la plaça Major de Benassal i d'aquesta manera podien compartir moments junts. Com el front anava endarrerint-se, decidiren anar-se'n a València, on la Confederació Regional de la CNT els va instal·lar a Benifaió on dormien en una pallissa i cuinàvem en un fogueret.⁶

---

5 Es van impulsar polítiques de gènere amb l'objectiu d'igualar en drets i aconseguir l'esperada emancipació femenina que s'estava desenvolupant des dels anys vint. Es va donar la ciutadania plena –política i social– a les dones mitjançant el desenvolupament d'un conjunt de lleis, fet que els va possibilitar sortir de la subordinació a l'ordre patriarcal durant segles amb mesures de caràcter laboral, educatiu i moral. PORCAR ORIHUELA, Juan Luis i Narcís TENA. "La Repressió franquista contra les dones dels Ports: Violència, control i sotmetiment". *Millars: Espai i Història* 57. 2024.

6 Els sogres de Teresa van ser també evacuats, morint el sogre en un bombardeig franquista sobre un tren.

Milicians de l'Alcora al front de Terol. Cristóbal Montoliu Miravet, marit de Teresa Gasch, al centre de l'imatge al costat del company amb paper a la mà. Arxiu familiar

La CNT era l'organització més important i amb una forta implantació a l'Alcora, va crear la Col·lectivitat, de la qual va formar part Teresa al costat del seu home, convertint-se en dos membres actius i amb càrrecs dins de l'entitat, es desplaçaven per diferents pobles per celebrar i organitzar xerrades. Es van implicar en l'acollida a sa casa de veïns d'altres pobles, continuant la seua tasca de difusió i conscienciació política, i impartint classes d'alfabetització. Les tasques domèstiques eren compartides pels dos, per a ells, els homes i les dones eren iguals en drets i deures. Quan Teresa relatava aspectes de la guerra, el seu semblant canviava, abaixava la veu i el seu discurs era més pausat.

La repressió dels vencedors

La repressió i la mort en la zona insurgent van ser durant la Guerra Civil la base de la construcció del nou poder,

una necessitat política per a mantenir i consolidar el nou projecte dictatorial i contrarevolucionari. Els colpistes van actuar des del primer moment amb la convicció que com més dura i cruel fora la repressió i com més gent hi estiguera sotmesa, més fàcil seria aconseguir els seus objectius: destruir la República i les idees "dissolvents" que representava, així com les bases socials del sindicalisme i dels partits d'esquerra.⁷ Després de la guerra i derrotat l'enemic militarment en el camp de batalla, el nou règim va haver d'imposar-se a la població mitjançant un sistema d'intimidació sostinguda, i que creà durant els seus primers anys un clima de repressió i violència institucional. Les dones van patir la repressió d'una manera específica: van perdre els drets de ciutadania –polítics i civils– que havien aconseguit amb el règim republicà, i van ser estigmatitzades pel nou Estat per la seua culpabilitat política i moral, per la seua traïció a la condició tradicional femenina d'esposes submises i mares.⁸ La dictadura havia de retornar la dona pecadora republicana a la llar i, per aquest motiu,

⁷ Calia eliminar una part de la població que havia propiciat la victòria de les esquerres en les eleccions de febrer de 1936 i deixar l'altra part tan aterrida propiciant una involució antidemocràtica perquè no fora possible una tornada a la situació d'abans de la revolta. CASANOVA, Julián i altres. *El pasado oculto: fascismo y violencia en Aragón (1936- 1939)*. Saragossa: Mira Editores, 2001.

⁸ AGUADO, Ana. "Silenciadas cartografías silenciadas: la memoria de las 'desafectas' en la historia", *Cartografías silenciadas*. València, Universitat de València, 2010.

els càstigs als quals foren sotmeses les acompanyaren en la seua quotidianitat.⁹

En acabar la guerra Teresa estava embarassada de set mesos i va tornar al seu poble. Mentrestant el seu home Cristóbal, vas ser detingut al port d'Alacant quan intentava embarcar-se per fugir de l'entrada de les tropes franquistes a la ciutat. A la presó li van explicar que al seu germà Manuel, els feixistes locals el van apallissar per tot el poble i el van dur a la presó de Castelló, finalment va acabar condemnat a mort i afusellat en març de 1939 al cementeri de Benicarló.¹⁰ Ens contava Teresa: "Quan arribava el cotxe de línia tocaven les campanes i acudien veïns amb vares per esperar els que baixaven de l'autobús. I a varades cap a la presó. Del bus, els guàrdies civils ens van dur a la presó de l'Alcora, que era una escola de monges. Allà vaig estar uns dies i va ser on un guàrdia civil em va tirar escales avall embarassada de set mesos.¹¹ I de l'Alcora a Castelló".

---

9 Les dones –filles, mares i germanes– de les víctimes de la repressió van quedar al capdavant de llars desfetes i van patir les conseqüències de la disgregació de moltes famílies amb els homes morts, empresonats o exiliats; van patir un doble procés d'exclusió social, com a dones i com a roges. Les dones van patir tot tipus d'humiliacions –tallades de cabells, ingestió d'oli de ricí, suborns...–, empresonaments i violacions.

10 PORCAR ORIHUELA, Juan Luis. Un país en gris i negre. Memòria històrica i repressió franquista a Castelló. Castelló de la Plana: Publicacions de la Universitat Jaume I. 2025.

11 Que li va provocar una lesió al maluc arrossegant una petita coixera que va deixar seqüeles i dolors durant tota la vida.

Teresa va sortir de la presó per a parir a l'Hospital Provincial de Castelló i va tornar pocs dies després. Es va celebrar el seu judici, sent condemnada a 12 anys de presó, pena que va ser revissada i incrementada fins a 30 anys de reclusió major. Els consells de guerra de cap manera podien qualificar-se com a tribunals de justícia perquè van ser òrgans il·legítims i executors d'una revenja ideològica i política contra ciutadans als quals se'ls considerava enemics. Els tribunals estaven constituïts pel poder executiu; els militars membres d'aquests tribunals mancaven de qualsevol atribut d'independència propi d'un jutge, compartint plenament els fins polítics i els objectius repressius del règim. La instrucció del procediment era inquisitiva i sota el règim de secret, sense cap intervenció del defensor, i el jutge militar instructor practicava diligències amb l'auxili exclusiu de les forces de seguretat, solia anar la instrucció acompanyada de tortures que desencadenaven declaracions forçades per part dels inculpats.¹²

Teresa recorda com una vegada a la setmana podia comunicar amb el seu home i li mostrava a la xiqueta a través de les reixes. "A les preses ens traïen cada vesprada al pati a cantar el *Cara al sol*. De matí tancades a la cel·la. Hi havia

---

12 Resultaven innegables la parcialitat i la bel·ligerància dels informes de les autoritats que es poden trobar en els consells de guerra sumaríssims.

un bany per a totes, vam dormir en terra durant quatre o cinc mesos, un fogueret i uns fils per a totes.” El tracte inhumà era una constant en les presons i els centres de detenció, amb maltractaments físics i psíquics com ara simulacions d’execucions i linxaments; fins i tot van fer acte de presència epidèmies de tifus i sarna i desnutrició generalitzada per l’absència de mesures sanitàries i higièniques.¹³ Dins d’aquest món carcerari la situació de les dones és una línia d’investigació fonamental en els estudis de l’univers penitenciari franquista. Un total de 23.000 dones empresonades l’any 1940 a les presons de l’Estat són exponents d’aquesta repressió de gènere, que posa la mirada en la seua moralitat i conducta privada.¹⁴ En el llibre d’altes i baixes de l’Arxiu de la presó de Castelló tenim les dades de les conduccions o trasllats de dones a altres presons de l’Estat: al País Basc –Saturraran, Amorebieta– i, en especial, a Santander.¹⁵ Els diversos testimoniatges orals recollits i els contactes realitzats amb familiars de dones empresonades ens aporten una

---

13 Hi ha que tenir en compte que l’empresonament massiu va ser un dels eixos fonamentals de l’aparell repressiu del règim franquista a tot l’Estat, en el marc d’una política de venjança que no només va afectar els qui havien lluitat en el bàndol republicà o els qui s’havien significat políticament, sinó també els seus familiars, amics i coneguts.

14 Intentant relacionar delinqüència política amb prostitució i conducta sexual desaforada.

15 On el 23 d’abril de 1939 van ser traslladades 124 dones. El trasllat són un element més de coacció sobre els vençuts, exercida amb arbitrarietat, que recordava al pres polític la seua falta total de drets i la dependència d’un poder absolut. VEGA SOMBRÍA, Santiago.

valuosa informació i relaten les seues vivències a la presó de Castelló i el seu itinerari penitenciari per altres presons com amb les dures condicions que van haver de patir.¹⁶

Teresa recorda com la finestra de la cel·la donava al carrer i veiem com als condemnats a mort se’ls enduien en camions al Riu Sec, quan es van endur al seu home per afusellar-lo, la va cridar: “Teresa, cuida la xica!” També ens va informar que quan els homes estaven en “capilla”, si no confessaven, el capellà els pegava varades. Hi havia gent de tota la província i la majoria no confessaven. El seu pare sí es va confessar i per això està soterrat al cementeri catòlic, els qui no ho feien els soterraven a les fosses del cementeri civil. Ens va recordar episodis descarnadors, com una dona que es va amagar i tancar dins del comú quan anaven a buscar-la per afusellar-la i els guàrdies van trencar la porta i se la van emportar arrossegant-la, “la van matar, embarassada i tot”.

En una de les massives conduccions de preses, algunes amb xiquets, Teresa va

---

La política del miedo: El papel de la represión en el franquismo. Barcelona: Crítica. 2011. Els trasllats van tenir també en molts casos una explicació que rau en el càstig individual per raons d’indisciplina, en el càstig col·lectiu o per motius estructurals per tal d’allunyar els presos del seu lloc de residència. També el trasllat estava orientat a l’abatiment i desmoralització dels empresonats.

16 Com és el cas de Teresa, de Emilia Benages, Matilde Alcón, Gracia Ventura o Teresa Vidal entre altres.

Teresa Gasch amb altres recluses a la presó de Castelló. Arxiu familiar

ser traslladada a un convent de monges de Tarragona, en unes condicions molt dures –fred, fam– unides als maltractaments que patien. Recorda com “ens treien una vegada al matí i una altra per la vesprada per pixar”. La situació de les xiquetes i xiquets era desesperant. “Una dia, una monja els va dir que feren callar als xiquets que ploraven molt *porque estamos en la oración y no nos dejan entender*”. I li vam dir: *¿qué quiere que hagamos?* i la monja va respondre: *póngales un pañuelo en la boca o los mataré*. Pocs dies després de la seua estada a Tarragona, Teresa i la seua filla juntament amb moltes dones de diferents localitats de Castelló, va ser traslladada en un “borreguero” a Barcelona en condicions lamentables, els guàrdies civils les van portar a la presó de Montjuïc, es van dutxar i van vestir als xiquets. De Montjuïc a un convent de Girona, on Teresa recorda com “jo estava malalta d’un bony al maluc que m’havia fet un guàrdia civil en tirar-me escales avall quan estava embarassada” i gràcies

de la visita al convent del director de la presó de Castelló que la va reconèixer, aquest va gestionar el seu trasllat a l’hospital de Girona. La sogra de Teresa va vindre per la seua xiqueta per dur-la a l’Alcora, i durant la seua estada a l’hospital el metge i les monges em feien treballar per a ells al descobrir les seues habilitats cosint. A l’hospital va romandre quatre anys durant els quals les seues companyes de la presó van ser traslladades a Mallorca.

Teresa Gasch va tornar al seu poble l’any 1945 mitjançant una de les amnisties decretades pel règim per alleujar la situació a les presons, els reclusos sortien en llibertat condicional. Ella recorda que la seua filla tenia sis o set anys. La tornada al poble també va ser dura, la seua família havia estat fortament sacsejada per la repressió: el pare, el marit i un germà afusellats, i l’únic germà que li quedava exiliat a França.

La violència repressiva a l’Alcora va ser de les més altes al País Valencià, amb 80 víctimes mortals i més d’un 18% de víctimes mortals sobre la seua població de 4.422 habitants, i no només pel que fa a les execucions i els empresonaments; també en altres aspectes com ara les confiscacions, l’aplicació de la llei de responsabilitats polítiques, mesures laborals i altres relatives al control social de la població. Aquesta violència repressiva es pot explicar per diferents factors. Com a revenja per l’activitat i

repressió revolucionària que van patir diferents localitats de la comarca de l'Alcalatén principalment entre els mesos d'agost i octubre de 1936.¹⁷ Per les profundes transformacions socials i econòmiques que es van voler imposar pels nous poders locals i la intenció de castigar durament aquestes accions polítiques. També per un important compromís de filiació política i sindical derivat del conflicte agrari existent en moltes poblacions durant aquesta època, i pels conflictes entre patrons i obrers com a conseqüència de la industrialització que comporta el procés de la ceràmica. I per l'exemple de col·lectivització i d'instauració del comunisme llibertari a la població i altres municipis del seu entorn.¹⁸

Teresa es va trobar un poble molt hostil per als perdedors de la guerra que tornaven a casa, es va sentir rebutjada

---

17 Relacionada amb les accions que des de l'Alcora van impulsar tant elements locals com revolucionaris llibertaris i anarquistes provinents de Catalunya i que es van instal·lar a la població. Una repressió quantitativament molt menor que la que es va produir després de l'entrada de les tropes franquistes i que va ser conseqüència de la descomposició del poder coactiu del Govern de la República, portant a terme la formació de poders paral·lels locals –comitès revolucionaris i sindicats amb patrulles i grups armats– que van provocar la major part de les morts, sobretot en els primers mesos de la guerra, aplicant la justícia popular contra els colpistes o suposats enemics de la República i els seus interessos de classe.

18 H. I. Kaminski, 216 un intel·lectual alemany amb simpaties llibertàries, que igual que George Orwell, va ser testimoni directe de la revolució social ocorreguda a Espanya, ens relata en el seu llibre *Los de Barcelona* un testimoniatge líric i sentit d'aquells dies confusos d'entusiasme en l'experiència llibertària,

Teresa Gasch amb altres recluses a la presó de Castelló. Arxiu familiar

per la seua família de sang, amb la seua mare atemorida per tant dolor patit i la germana casada amb un home del règim... El franquisme no es va limitar a sotmetre físicament els qui considerava els seus enemics, calia afegir mètodes repressius que afectaven directament la situació econòmica de les víctimes, amb la confiscació de béns i possessions, i la imposició de sancions, l'espoli i la mutilació material que va suposar la llei de responsabilitats polítiques, d'aquesta manera les anul·lava també socialment, generant-se situacions de repressió econòmica extrajudicial amb fets de rapinya i pillatge. Els vençuts que havien perdut la pau, i van ser condemnats al silenci, ara també havien perdut béns, possessions, diners, la possibilitat de tenir un treball...Dolors, la seua sogra, la va acollir, una dona analfabeta que pràcticament no havia sortit del poble i que va perdre al marit en un bombardeig,¹⁹

---

19 El record familiar que perdura és el d'una dona molt alta, vestida de negre i amb roba antiga, amb mocador al cap.

va marxar a soles a Girona a recollir a la filla de Teresa, una xiqueta que encara no havia complert un any d'edat. Es va fer estraperlista i va cuidar de la xiqueta fins la tornada de Teresa, convertint-se en una altra dona referent, per la seua valentia i el seu l'instint de supervivència.

Sobreviure i refer la vida. La família, la transmissió de la memòria

Teresa es va instal·lar a casa de sa mare, que en un primer moment va estar requisada, però després li la van tornar, va ser dur el retrobament amb la seua filla, segons ens relatava Teresa "la xiqueta no em reconeixia i plorava com un dimoni, però a poc a poc es feia a mi. Havia estat sis anys amb la seua iaia. La meua cunyada i una xica de Castelló que li deien la "Caragola" a la qual vaig conèixer a la presó, en vam ensenyar a cosir, perquè eren modistes." De matí Teresa les ajudava a cosir i de vesprada anava a una acadèmia, on es va traure el títol de modista. Teresa va obrir un taller de costura al poble, i recorda com gent de l'altre bàndol venia a comprar com si no passés res. Ella no tenia temor. Maribel Albella recorda com sa mare també Teresa de nom, treballava al negoci familiar que per la bona acollida que va tenir al poble van ampliar obrint una paqueteria.²⁰ Quan l'àvia Teresa es

va jubilar amb el negoci ja consolidat, passava els estius junt amb la seua neta en Orpesa durant la seua adolescència i joventut, compartint durant molt de temps juntes, records i complicitats.

Maribel destaca com la seua àvia Teresa, mai va amagar el seu passat, al contrari, relatava amb passió les seues vivències i mai la va veure plorar perquè deia que "se li havien secat les llàgrimes, sense rancúnia", però quan parlava de Franco se li escapaven els únics renecs que es permetia dir, perquè deia que "més mal del que li havien fet ja no podrien fer-li". Teresa va ser per a la seua neta una llum enmig de la Dictadura i la Transició, va superar el silenci compartint totes aquestes vivències i modelant els valors i el caràcter de la neta, amb uns pares més reprimits i temorosos pels temps en els quals els va tocar créixer.²¹ La filla de Teresa i mare de Maribel va ser també per influència de l'àvia, una dona una lluitadora, valenta, molt treballadora i molt intel·ligent, que va viure i va participar en l'expansió del negoci familiar,²² treballant dins i fora de casa, amb poc temps pel plaer i per l'esbarjo potser per oblidar les ferides que va patir, i amb el desig que la seua filla tinguera els estudis que ella no va poder tenir i una vida

---

20 Uns xicotets magatzems que també eren tenda de roba i llenceria.

---

21 El pare de Maribel era orfe perquè van afusellar també a son pare, sa mare va treballar molt per traure endavant a dos fills i mai parlaven històries de la guerra.

22 Compaginant la venda en la botiga de moda amb la confecció de models exclusius i a mida pels clients.

Teresa Gasch amb la seua neta Maribel Albellà, anys 1970. Arxiu familiar

més còmoda que la que ella va viure. Uns desigs i un sacrifici familiar que per a Maribel van suposar una important responsabilitat. Però per damunt d'això Maribel sempre ha valorat la generositat, l'hospitalitat, la implicació amb els iguals, el sentit del benestar col·lectiu, valors que li han estat transmés i han conformat la seua personalitat, i és dipositària d'un gran agraïment i orgull de ser membre d'aquesta nissaga de dones valentes.

---

7. LES GRANS OBLIDADES DE LA HISTÒRIA

Ofelia Vila Hernández¹

Espere que la reflexió que vull compartir amb les lectores i lectors d'aquesta publicació contribuïska a reforçar els moments històrics que vivim.² En els últims anys, s'han redoblat els esforços per a recuperar la Memòria Històrica. La verdadera història que ens ha sigut ocultada durant tant de temps i que encara tenim dificultats per a esclarir. Els tentacles del franquisme han sigut i són difícils de tallar. Les associacions memorialistes reivindiquem veritat, justícia, reparació, memòria i càstig als culpables pels crims contra la humanitat que es van cometre durant la Dictadura de Franco, falsament emparats per la llei d'amnistia del 1977 i basant-se en ella, s'ha impedit investigar els crims contra la humanitat comesos durant la dictadura feixista, encara que d'acord amb la Justícia Universal, aquests crims ens han prescrit.

---

1 Ofelia Vila Hernández, és llicenciada en Geografia i Història per la Universitat de València. Una dona coneguda per ser una lluitadora feminista, i històrica treballadora del sindicalisme en CCOO-PV.

2 Intervenció en Santa Cruz de Moya (Cuenca) l'any 2022, en les Jornades organitzades per La Gavilla Verde.

Paisatge de Guerrilla, El Oroque, Cofrentes. AACIO

Permeteu-me que faça al·lusió a les excavacions de les fosses de Paterna a les quals s'ha donat un gran impuls per la insistència de les famílies, al costat del decidit suport de les associacions de la Memòria Democràtica. Fruit d'eixos esforços s'han recuperat vint noms de dones assassinades després de la fi de la guerra d'Espanya, al costat de centenars de víctimes documentades.³

I anem amb les grans oblidades de la Història: Les gestes històriques sempre han tingut com a protagonistes als homes. A les dones se'ns ha obviat. Sempre hem viscut la dura realitat de persones dominades pels mascles que han anat formant dones submises, amables, callades i acceptant la fi que ens ofería el destí. Existien prou pressions perquè, durant molts anys, s'acceptara el paper adjudicat d'amants mares i fidels esposes.

Les valentes dones de la Segona República, van aprofitar els valors del canvi que va suposar la Constitució de 1931 i van fer un gir de 180 graus en la seua situació, aconseguint acostar-se real-

---

3 GABARDA CEBELLÁN, Vicent, *El cost humà de la repressió al País Valencià (1936-1956)*, València, PUV, 2021.

ment a la igualtat entre homes i dones i, sobretot, sentint-se lliures.

Truncada aquesta llibertat pels durs anys de la guerra i la repressió de la Dictadura en la qual vam tornar al nostre més negre passat, de nou vam ser relegades a eixe paper de ciutadanes de segona classe. Es va comptar amb instruments repressors com la Secció femenina i la Jerarquia Catòlica en un intent de traure'ns del protagonisme de la història, totes dues institucions van utilitzar ferris instruments ideològics per a apartar-nos del protagonisme que vam tindre, i és la nostra obligació trencar amb eixe silenci imposat i col·locar a les dones en el digne lloc que els correspon.

Per això no em canse de donar les gràcies a la Gavilla Verde l'oportunitat de reivindicar la figura de les dones del maqui que van portar una lluita dura i imprescindible per la pau, la llibertat i la justícia en aquest País i que, com la major part de les vegades, romanen en l'anonimat pel fet de ser dones. Sent molt oportú el fet d'alçar la veu perquè parlem de les dones en l'àmbit d'aquesta parcel·la de la història. Dura parcel·la en la qual moltes dones van patir amb rigor el càstig d'haver compartit la lluita de les guerrilles i que han sigut silenciades. És de justícia posar a aquestes dones en el lloc de la història que els correspon. Elles eren la xarxa de seguretat o enllaços, proporcionant menjar, roba,

refugi i informació als maquis ocults en la serra.

Vivim moments importants, en els quals, d'una manera decidida, s'intenta canviar els errors històrics que sempre ens han acompanyat, i col·locar en el seu just terme a aquelles persones i fets que van deixar la seua vida per mantindre els valors de la Segona República. Persones i fets que no han tingut reflex en la transmissió de la història, molt al contrari, han sigut oblidats seguint l'intent d'oblit i depuració dels hereus del franquisme.

És moment de reivindicar el paper que les dones van tindre en la seua lluita contra el feixisme i la defensa dels valors republicans. Cada ans venim a homenatjar els guerrillers, tirats a la muntanya i defensant, en una dura lluita sense quarter, els seus principis, herois que han d'estar en la nostra memòria, però, ens consta, que no hagueren pogut exercir eixa lluita sense el suport de les dones que o bé els servien de suport, o es van incorporar al seu costat en la lluita, per això cal reivindicar el paper que van tindre aquelles dones que eren anònimes.

Hi ha abundants investigacions que ens permeten conèixer dades d'aquestes inconformistes i valentes dones.⁴ Cons-

---

4 <https://www.lavozdelarepublica.es/2022/03/lista-do-de-mujeres-que-actuaron-en-la.html>

tatem que va ser indispensable el seu suport a la guerrilla, xifrant-se aquest suport entre el 40% i 50%. En canvi, el pas a la guerrilla va ser al voltant d'un 2%. Unes 120 dones, d'un col·lectiu total de 6.000 persones que van lliurar una dura batalla tirant-se a la muntanya.

Les dones de les guerrilles són doblement oblidades, per la difamació implantada pel règim franquista sobre tot el moviment guerriller, però a més pel pes de la dominació masculina que les ha marginades al llarg del temps. Dones que van trencar amb el precepte catòlic d'obeir l'autoritat patriarcal i estar sotmeses a les labors de la llar. Van ser titllades de "las queridas de los bandoleros" o "las putas de los rojos", i no reproduïsc més.

Les que s'incorporen a les guerrilles van ser, generalment, dones llibertàries o comunistes i alguns dels seus propis camarades van ser també molt crítics amb elles. Malgrat això, el testimoniatge de Remedios Montero "Celia" afirma el respecte amb les quals les van considerar i els van ensenyar a ser com ells, encara que no solien formar part de les accions armades. La lectura de les seues memòries *la Historia de Celia*,⁵ són una delícia. També l'autobiografia de la guerrillera Esperanza Martínez García,⁶ o la

Esperanza Martínez, Remedios Montero i Amada Martínez, en la Carcel de València, en 1956. AGE

publicació "La mujer del maquis" d'Ana. R. Cañil, que va guanyar el premi Espasa d'Assaig. L'autora qualifica la seua obra com a "un libro de historia escrito por una periodista", afirmant que va ser la millor experiència de la seua vida professional el viatge a Buenos Aires a entrevistar a Leles.⁷ Imprescindibles els estudis de Secundino Serrano, historiador sobre els maquis i el seu temps. A més, cal nomenar el documental de Ruben Buren "Maqui" un homenatge a les dones que van lluitar en silenci durant la postguerra.

---

5 MONTERO, Remedios, *Historia de Celia. Recuerdos de una guerrillera antifascista*, Valencia, Octaedro, 2004.
6 https://es.wikipedia.org/wiki/Esperanza_Mart%C3%ADnez_Garc%C3%ADa

---

7 Leles va ser la parella de Paco Bedoya, un dels últims maquis, guerriller antifranquista, que va operar a Cantàbria.

Per a anar acabant i com a conclusió: hi ha documentades un nombre important de dones que van participar en les guerrilles contra la Dictadura feixista, però res d'això s'arregla en els llibres d'història. És important que el record a eixes dones es pugui convertir en un element més de la lluita que les dones portem perquè siga reconegut el nostre lloc en la història. Elles, amb la seua dura vida van contribuir al fet que nosaltres puguem estar debatent els episodis que van ser silenciats al llarg d'eixe període terrible i fosc que ens va fer retrocedir i desapropiar els valors d'igualtat, justícia i llibertat.

Però, me'n vaig a centrar en la figura de Teresa o millor Florencio Pla Meseguer, "el otro Durruti" o "La Pastora", que va actuar en la zona de Llevant i Aragó. Hi ha dues novel·les que la tenen com a protagonista: *Donde nadie te encuentre* d'Alicia Giménez Bartlett (2011) i *La Pastora* de Manuel Villar Raso (1978), un llibre que dissortadament està carregat d'errades. I, la interessant publicació de la seua neboda Elena Solanas, *Florencio Pla, la Pastora. La dignitat robada* (Sembra Llibres, 2023). Partint de la base de què les dues primeres són novel·les, la publicació d'Elena Solana,⁸ és la que s'acosta a la veritat del seu oncle. Aquesta última lectura és molt recomanable per a entrar en el coneixement

dels maquis i especialment de la Pastora, i les dificultats que van patir per les forces repressores. (Teresa) Florencio Pla Meseguer va nàixer en 1917 en la masia de La Pallisa del Tossal, en el barranc de la Vallibona (Castelló). Amb una variació genital congènita, la van inscriure com a xiqueta i fins a la dècada de 1980 no va tindre l'estatut d'home. Després de la Guerra d'Espanya, quan treballava de pastora, va entrar en contacte amb els maquis. La mesquina matança de Francisco Gisbert, amo de la masia de Cabanil, va anar també un episodi decisiu per a entrar en el maqui. Va abandonar la muntanya, després de vint mesos i se'n va anar a Andorra on va estar quatre anys fins que el van entregar a les forces policials espanyoles, després de recórrer diverses presons, va ser inculpada de quasi tots els delictes de l'Agrupació Guerrillera. Protegida per la família Vinuesa Clots, va viure amb ells fins a la seua mort l'ú de gener de 2004 en la població d'Olocau de Túria. La seua vida ha sigut font d'inspiració i representacions teatrals.

Florencio Pla "La Pastora". Arxiu Internet

8 <https://api.audioteca.rac1.cat/v2/embed/f7fd60f5-e0df-4b2b-a840-b42d00e7250a> [Entrevista a Elena Solana, consultat el 16 d'abril de 2026].

Paisatge de Guerrilla. El Oroque,
Cofrentes. AACIO

8. L'ANARQUISTA SARA BERENGUER A VALÈNCIA

Rafael Maestre Marín¹

Conéixer a Sara Berenguer Laosa ha sigut una de les experiències gratificants que he tingut i que més ha influït en la meua vida. La seua coherència, la seua bondat i el seu exemple m'han ensenyat el valor de la voluntat, de la lluita i dels principis. L'estudi de la seua trajectòria vital i d'altres militants coetànies, ens mostren l'adequació entre el pensat i el viscut. Una de les contribucions d'aquesta gran persona ha sigut la recuperació que va realitzar del llegat històric de les dones llibertàries, traient a la llum els seus noms de l'anonimat a través del calendari *Vidas de mujer*,² destacant microhistòries militants al costat d'efemèrides commemoratives de l'ideal àcrata; del seu llibre *Mujeres de temple*,³ i dels diversos articles que va publicar en la premsa llibertària.

---

1 Rafael Maestre Marín és patró de la Fundació Salvador Seguir. És un estudiós de l'anarquisme, tema del qual ha publicat nombroses monografies, diverses d'elles treballant l'aspecte de la Font Oral.

2 De periodicitat biennal es publicaren tres números del calendari *Vidas de mujer. Fragmentos de 365 historias de vida*, València, FSS, 2002, 2004 i 2006.

3 BERENGUER, Sara, *Mujeres de temple*, Tavernes Blanques, L'Eixam, 2008.

Sara Berenguer Laosa i Jesús Guillén Bertolín.
FSS

Per a realitzar aquesta investigació hem utilitzat com a fonts documentals l'epistolari de Sara Berenguer, i també la nostra pròpia experiència personal de les converses que vam mantindre amb ella durant les moltes ocasions en què passàrem temporades investigant a la seua casa de Montady (França). Gaudint de la seua hospitalitat i la de la seua família, ens regalava la seua conversa, tan sàvia i apassionada.

Sara Berenguer, el somriure fèrtil

Per a arribar a conéixer la seua vida i la seua obra, podem recórrer a la bibliografia existent. En primer lloc, està la seua autobiografia *Entre el sol y la tormenta*.⁴ Junt als estudis realitzats sobre ella, tant en monografies i revistes, como en muntatges audiovisuals.

De manera esquemàtica direm que Sara Berenguer (Barcelona, 1 de gener de 1919 – Montady, França, 8 de juny de 2010), va nàixer en el si d'una família

---

4 BERENGUER, Sara, *Entre el sol y la tormenta. Revolución, guerra y exilio de una mujer libre*, Tavernes Blanques, L'Eixam, 2004.

Sara Berenguer Laosa, 1982. FSS

de classe treballadora, de fet, el seu pare era anarcosindicalista. Obrera des de molt jove, va militar en la CNT treballant de costurera; va tindre càrrecs de responsabilitat en el comitè local de la Federació Ibèrica de Joventuts Llibertàries (FIJL) i en el secretariat de l'Ateneu Cultural de les Corts on va exercir de mestra de xiquets del carrer; va treballar com a mecanògrafa del Comitè Regional de Catalunya de les Indústries de l'Edificació, Fusta i Decoració (CNT-AIT); la van nomenar secretària de propaganda del Comitè Regional de Mujeres Libres de Catalunya i va col·laborar en la secció del combatent de Solidaritat Internacional Antifeixista (SIA), participant en la revolució llibertària de 1936 amb disset anys. Va ser mare de quatre fills que van nàixer en l'exili (Germinal, Sara, Eliseo i Helenia) i poeta, amb obra publicada en espanyol, català i francès. Exiliada a França en 1939, va formar part del que es va dir "La Retirada", la primera gran migració antifeixista d'Europa, fugint de la repressió franquista, responent

França amb la creació de camps d'internament. De formació autodidàctica, va continuar militant en el Moviment Llibertari en l'Exili (MLE) i en SIA, desenvolupant la seua labor d'ajuda mútua i de suport a la lluita antifrancuista. També va col·laborar en la resistència francesa contra l'ocupació nazi. En els anys 1960 va aconseguir rellançar en l'exili, al costat d'altres companyes, a la mítica associació Mujeres Libres,⁵ amb la publicació de la revista *Mujeres Libres. Portavoz de la Federación de Mujeres Libres de España en el Exilio*, de fet, la revista s'editava en el seu domicili entre els anys 1973 i 1976.⁶ Fou membre de l'*Association Nationale de la Libré Pensée*. Va rebre l'any 1998 la medalla de la Legió d'Honor, com a reconeixement del Govern francès a la seua lluita contra el feixisme i per l'alliberament de les dones. Va participar molt activament formant part de la Junta directiva de la centenària Colonia Española de Béziers.⁷ Fins als seus últims dies va mantindre la seua col·laboració amb l'organització confederal d'Espanya i el seu compro-

---

5 BERENGUER, Sara, "Mujeres Libres en el exilio", en Concha LIAÑO *et al.*, *Mujeres Libres. Luchadoras libertarias*, Madrid, FAL, 1999, p. 159-162.

6 AGUADO HIGÓN, Ana i MAESTRE MARÍN, Rafael, "Mujeres Libres en el exilio. Identidad femenina y cultura libertaria", en María Fernanda MANCEBO; Marc BALDÓ i Cecilio ALONSO (coord.), *L'exili cultural de 1939. Seixanta anys després. Actas del I Congreso Internacional*, vol. 2, València, Universitat, 2001, p. 50.

7 Aquesta associació fou creada en 1889 per espanyols, refugiats econòmics i polítics. Per a saber més consultar *Memoire de la Colonia Española de Béziers en son centenaire, 1889-1989*, Béziers, CEB, 1989.

mís indestructible amb l'ideal llibertari.⁸ La Fundació Salvador Seguí de València (FSS), amb la finalitat de reivindicar la seua memòria, atorgava el Premi Sara Berenguer per a reconèixer el treball de l'alumnat de l'assignatura de Pràctiques externes del grau en Història de la Universitat de València.

El descobriment de Sara Berenguer

La vam conèixer personalment el setembre de 1993, quan des de la FSS organitzem a la ciutat francesa de Besiers, el "Coloquio sobre el exilio libertario en Francia".⁹ Sara va aconseguir que la Colonia Española de Béziers ens obriera els seus salons on vam poder realitzar les sessions de treball, les gravacions de les entrevistes i fins i tot els missatges. Va ser una setmana de convivència amb vells i velles militants del MLE. Sara ens va rebre amb un poema escrit per a l'ocasió.¹⁰ Foren uns dies memorables.

Anys després vam ser convidats a participar en les trobades que amb periodicitat anual se celebraven a l'estiu al

---

8 MAESTRE MARÍN, Rafael, "La cultura del exilio en Francia vista a través de dos libertarios: Sara Berenguer (poetisa) y Jesús Guillén (pintor e ilustrador)", en Alicia ALTED VIGIL i Manuel AZNAR SOLER (eds.): *Literatura y cultura del exilio español de 1939 en Francia*, Salamanca, AEMIC-GEXEL, 1998, p. 277-296.

9 "Coloquio sobre el exilio libertario en Francia, 1939-1975. A través de la historia oral". Celebrat entre els dies 23 i 25 de setembre de 1993.

10 Poema "Mensaje" inclòs en BERENGUER, Sara. "El papel de la mujer", en *Libro de actas del Coloquio sobre el exilio libertario en Francia, 1939-1975. A través de la historia oral*, València, FSS, 1996, p. 59.

jardí de la casa de Sara, on es reunien representants de la militància de les Agrupacions Confederals en l'Exili. Allí, companys i companyes de diverses poblacions franceses intercanviaven impressions, rebien informació de l'estat del moviment llibertari a Espanya i es vivia una jornada de confraternització i goig al voltant d'una bona taula. Ací, Sara, previsor i metòdica, assignava a cada persona una funció, mitjançant un paperet escrit de pròpia mà, per a facilitar la intenció i evitar el "escaqueo"; d'eixe mode, ateníem les necessitats entre tots i totes. D'eixes trobades va sorgir el "Mensaje a las nuevas generaciones",¹¹ idea d'Antonia Fontanillas, secundada majoritàriament. Hi ha una fotografia de juny de 1996, on apareixen, Julia Barranco, Sara Berenguer, Pepita Estruch, Antonia Fontanillas, Amelia Jover, Rosa Lobo i Claudette Rosell, al costat dels companys, que dona testimoniatge d'aquestes reunions.

Sara Berenguer i València

Sara ens parlava dels orígens valencians de la seua família. De Xelva era el seu avi patern. Al desembre de l'any 1999, en el Congrés "L'exili cultural de 1939",¹² organitzat per la Universitat de

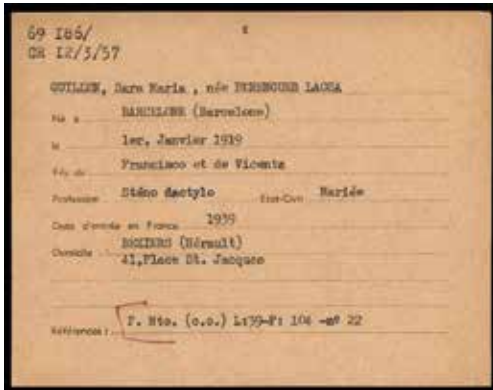
---

11 Missatge publicat en el *Catálogo de la exposición del centenario de Durruti (1896-1996). Dedicada a los hombres y mujeres protagonistas de la Utopía, sembradores de "La Idea"*, Madrid, CGT, 1996, p. 10.

12 MANCEBO, María Fernanda; BALDÓ, Marc i ALONSO, Cecilio (coord.), *L'exili cultural de 1939. Seixanta anys després*, vol.1, València, Universitat, 2001, p. 15.

València, va intervindre Sara Berenguer en la secció cultura obrera, que vaig coordinar. Sara, a més va formar part del Comitè d'Honor.

Vam tindre el privilegi que Sara vinguera a València en diverses ocasions, acompanyada del seu fill Germinal i la seua nora Carmen: L'any 2001, el mes d'abril, per a participar en els actes commemoratius del 70 aniversari de la Segona República. En el catàleg que es va editar per a arregar totes les col·laboracions, es va publicar un text seu que comença dient: Mi léxico será corto, pero de corazón. Solo fui a la escuela hasta los doce años y mi Universidad ha sido la rudeza de la vida, durante los años que han ido transcurriendo; los que me han enseñado a defender la vida y afrontar la muerte. Sin embargo, en aquellos días del 36, aprendimos tanto de una vez, que las ideas e iniciativas florecieron sin cesar,

Fitxa de Sara Berenguer Laosa, exilada des de 1939. AF

afrontando situaciones inesperadas, las que sorprendían nuestros escasos conocimientos. Más, poder pensar y hablar libremente, dio pleno albedrío a nuestra conciencia y razonamos las cosas y los hechos de forma distinta. Todas y todos cuantos teníamos deseos de ganar la revolución y vencer la guerra, desdoblábamos nuestros esfuerzos, en la acción y en el pensamiento. En cierto modo, las Mujeres del 36, aquellas mujeres entre las cuales me encontraba, fueron una generación que nacía por segunda vez.¹³

Sara va tindre dues intervencions a la Universitat de València. Una conferència a l'Escola de Magisteri, al costat d'un altre company anarquista exiliat a França Emili Valls Puig, que presentava el seu llibre autobiogràfic *Els fills de la República*. I una altra, en el Fòrum de Debats, al costat de la comunista Alejandra Soler i de la exiliada socialista Carmen Labajos. I aquest va ser el poema que va recitar com a clausura de la taula redona de testimoniats: Llevo un trozo de España dentro del corazón / y de la flor del azahar su olorosa emanación. / Qué me podía llevar de la tierra valenciana / me llevaré el recuerdo de este día fraternal / me llevaré el sentimiento que ahora es mucho más / convencida que en este día habréis visto

13 BERENGUER, Sara, "Mujeres del 36", en José M. AZKARRAGA; Mateo GAMÓN y Rafael MAESTRE (coord.), en *República 70 anys després*, Valencia, Asociación Amigos del Día de la Foto-Generalitat Valenciana, 2002, p. 62.

centellejar / ciertas chispas luminosas que ayer fueron escondidas a la luz del entendimiento. Desde otros horizontes acudirán aires nuevos / alimentando conciencias, despertando intelectos de cara a la humanidad. No más guerras ni exilios, horrores y genocidios / más siempre con el ojo abierto / protejamos la paz y la libertad.

A més, va ser una de les dones biografades en l'exposició "Dones del 36", que es va instal·lar en el claustre de la Universitat de València, comissariada per la historiadora Ana Aguado.

El mes de novembre d'eixe mateix any, va participar en les Jornades dedicades a les "Migraciones Ibéricas Contemporáneas. Multiculturalidad y fuentes orales. Exilio de los años 30, emigración de los 60 e inmigración de los 90", organitzades per la FSS a la Biblioteca Valenciana. I ens va facilitar documentació per a poder muntar l'exposició "España Libre. Homenaje a la obra cultural del exilio obrero de 1939 en Francia". A més, va aprofitar per a fer una escapada nocturna a la població de Canals on va impartir una conferència en el local de l'Associació Ricardo Sanz,¹⁴ creada pel jovent de la localitat, en memòria d'un paísà que havia format part, al costat de Buenaventura Durruti, dels grups d'ac-

Grup Béziers. FSS

ció de la Federació Anarquista Ibèrica, "Nosotros" i "Los Solidarios", i que a la mort de Durruti, ell ho havia reemplaçat al comandament de la seua cèlebre Columna de milicians que, quan es va militaritzar, es va convertir en la 26 Divisió.

Les últimes col·laboracions amb Espanya

L'octubre de 2007, en les "Jornadas homenaje a Mujeres Libres" que el Sindicat anarcosindicalista Confederació General del Treball (CGT) i la FSS van organitzar a Saragossa, van participar Concha Liaño i Antonia Fontanillas. També es van presentar textos i gravacions de les companyes que no van poder assistir pel seu estat de salut: Sara Berenguer, Joaquina Dorado, Pepita Estruch, Conchita Guillén, Maruja Lara, Rosa Laviña, Aurora Molina i Concha Pérez.

El novembre de 2007, amb motiu de la preparació de l'edició del seu llibre

---

¹⁴ Ricardo Sanz García (Canals, 1898-Toulouse, 1986) tenia una gran amistat amb Sara a la que li va confiar la revisió dels llibres que va escriure a l'exili.

Sara Berenguer, Canals, 23 de noviembre de 2001. FSS

Mujeres de temple, va ser la nostra última visita a casa seua. Després, la relació va ser telefònica, epistolar i sobretot per correu electrònic, perquè Sara va aprendre a defensar-se amb un ordinador Mac.

En 2010 quan la CGT i la FSS van commemorar el “Centenario del anarcosindicalismo”,¹⁵ amb jornades, una exposició i un catàleg, Sara va enviar una carta d’adhesió al Centenari de la creació de la CNT-CGT. Va ser la seua última col·laboració. Va morir el juny de 2010 als 91 anys i va deixar escrit que la seua biblioteca i part del seu arxiu personal passaren a la FSS de València. Així com la cartera de mà que utilitzava Durruti i que va passar a les mans del seu succes-

sor, Ricardo Sanz. Ell li l’havia confiada a Sara en 1974 amb aquestes paraules: “Sara, la cartera te la regalo, es para ti, con ella hice toda la guerra, la recuperé cuando me hice cargo de la 26 División, era la cartera que Buenaventura Durruti llevó durante toda la contienda”.¹⁶

Com a conclusió

De les moltes qualitats de Sara podríem parlar llargament, però si ens quedem amb només una d’elles, ressaltaria la seua generositat i el seu lliurament als altres. Sara sempre tenia la porta oberta als companys i companyes, i estava disposada a rebre a estudiants, professors i cineastes per a ajudar-los en les seues investigacions. Mai parlava de les seues malalties, que eren moltes, si no li preguntaves per elles i, en eixe cas, sempre llevant-los importància. Sara es va convertir en un referent com a companya i com a persona.

Sara Berenguer, Béziers. FSS

¹⁵ “100 años de anarcosindicalismo”, exposició comisariada per Cristina Escrivà Moscardó i Rafael Maestre Marín. Fou inaugurada el 18 de gener de 2011 en el Museu d’Història de Catalunya a Barcelona.

¹⁶ Carta de Sara Berenguer, data 2 de gener de 2007. FSS

Bibliografía

AGUADO HIGÓN, Ana i MAESTRE MARÍN, Rafael, "Mujeres Libres en el exilio. Identidad femenina y cultura libertaria", en María Fernanda MANCEBO; Marc BALDÓ y Cecilio ALONSO (coord.), *L'exili cultural de 1939. Seixanta anys després. Actas del I Congreso Internacional*, vol. 2, València, Universitat, 2001, p. 47-60.

BERENGUER, Sara, "El papel de la mujer", en *Libro de actas del Coloquio sobre el exilio libertario en Francia, 1939-1975. A través de la historia oral*, València, FSS, 1996, p. 56-59.

BERENGUER, Sara, "Mujeres Libres en el exilio", en Concha LIAÑO et al., *Mujeres Libres. Luchadoras libertarias*, Madrid, FAL, 1999, p. 159-162.

BERENGUER, Sara, "Mujeres del 36", en José M. AZKARRAGA; Mateo GAMÓN i Rafael MAESTRE (coord.), en *República 70 anys després*, València, Asociación Amigos del Día de la Foto-Generalitat Valenciana, 2002, p. 62-63.

BERENGUER, Sara, *Entre el sol y la tormenta. Revolución, guerra y exilio de una mujer libre*, Tavernes Blanques, L'Eixam, 2004.

BERENGUER, Sara, *Mujeres de temple*, Tavernes Blanques, L'Eixam, 2008.

DDAA, *Catálogo de la exposición del centenario de Durruti (1896-1996). Dedicada a los hombres y mujeres protagonistas de la Utopía, sembradores de "La Idea"*, Madrid, CGT, 1996.

MAESTRE MARÍN, Rafael, "La cultura del exilio en Francia vista a través de dos libertarios: Sara Berenguer (poetisa) y Jesús Guillén (pintor e ilustrador)", en Alicia ALTED VIGIL y Manuel AZNAR SOLER (eds.), *Literatura y cultura del exilio español de 1939 en Francia*, Salamanca, AEMIC-GEXEL, 1998, p. 277-296.

MAESTRE MARÍN, Rafael, "Sara Berenguer Laosa. La memoria de las mujeres del exilio libertario en Francia", en Ángeles Egado; Matilde Eiroa; Encarnación Lemus i Marifé Santiago (dirs.), *Mujeres en el exilio republicano de 1939*, Madrid, MPRE, 2021, p. 449-460.

MANCEBO, María Fernanda; BALDÓ, Marc i ALONSO, Cecilio (coord.), *L'exili cultural de 1939. Seixanta anys després*, 2 vol., València, Universitat, 2001.

Sara Berenguer Laosa, 1984. FSS

Para los niños Refugiados
en nuestra Region —
El Frente P. Femenino

V. 1011
2º SEMESTRE
1936

9. REPUBLICANES I GUERRA CIVIL

Vicenta Verdugo Martí¹

*Si les dones sentiren el clam de les seues entranyes, s'acabarien les guerres!
aprendre a viure en silenci.*

Mujeres Libres, n. 11, gener 1938

Com totes les guerres, la Guerra Civil espanyola va alterar enormement la quotidianitat. Les rutines diàries es van convertir en excepcionals davant la imminència de la mort. Les dones serien les encarregades de mantindre fins a l'impossible la "normalitat" en la vida quotidiana durant el context bèl·lic. Experiències femenines vitals, individuals i col·lectives amb pràctiques de cures inserides en el que podem denominar "maternitat social". De manera que, la Guerra Civil va significar una dura i terrible experiència vital per a la majoria de les dones que van viure en un territori, com el valencià, que es va romandre durant tota la guerra sota l'autoritat del govern legítim de la República,

si bé, en els primers moments, es van viure com un període revolucionari.²

També, per a les dones, la guerra va comportar l'experiència de viure una "rereguarda en femení", per l'increment de la seua presència en la vida política i pública. Va augmentar l'assistència femenina en mítings i actes durant la guerra. L'existència de dones en organitzacions, partits polítics i sindicats anava incrementant-se, des de la República, en un procés de politització femenina i d'impuls per a la creació de "seccions femenines" en els partits polítics. Es van crear organitzacions com el *Secretariado Femenino* del POUM i es reformularen altres com les *Agrupaciones Femeninas Republicanas*. Un associacionisme

---

1 Vicenta Verdugo Martí és doctora en Història per la Universitat de València. Ha publicat desenes d'articles centrats en la repressió patida per les dones republicanes. Fruit dels seus estudis, també ha col·laborat en exposicions relacionades amb les dones afusellades a Paterna. Pertany a l'Aula d'Història i Memòria de la Universitat de València.

València, 13 d'octubre de 1936, Vidal Corella. CDMH

---

2 CALZADO ALDARIA, Antonio, "Viure en guerra i patir la guerra: de la llum de la festa a la nit de la mort. La vida quotidiana a la capital de la República, València, 1936-1937", en Mireia FERRER ÀLVAREZ; Toni MORANT I ARIÑO; Javier NAVARRO NAVARRO; Norberto PIQUERAS SÁNCHEZ (eds.), *Tot està per fer. València capital de la República (1936-1937)*, València, Universitat de València, 2016, p. 25-37.

Manifestació unitària de dones, octubre de 1936

https://www.abc.es/fotos-archivo/20131204/mujeres-guerra-civil-1511557900534_amp.html

que va ser per a les dones una escola d'aprenentatge i d'experiència política que els va servir en el context bèl·lic. També, va augmentar la seua presència femenina en els sindicats obrers amb la incorporació d'un nombre creixent de treballadores, de tal forma que la UGT en 1936 comptava amb més de 100.000 dones, i en aquestes dates la CNT tenia unes 142.000 afiliades. A més, el context republicà va possibilitar que milers de dones s'incorporaren a les dues grans organitzacions polítiques femenines: l'*Agrupación de Mujeres Antifascistas* (AMA) i *Mujeres Libres*, organitzacions que aglutinaren a milers de dones durant la guerra. Així, l'*Agrupación de Mujeres Antifascistas* (AMA) arribaria a comptar amb 60.000 afiliades en España

i *Mujeres Libres* amb unes 28.000 afiliades.³ Totes dues organitzacions durant el context bèl·lic van tindre una intensa activitat política i social, tant a la rereguarda com en la mobilització anti-feixista.

Respecte a l'AMA d'hegemonia comunista i amb aspiració unitària va tindre una forta presència a València, especialment amb l'inici de la Guerra Civil augmentant la seua afiliació, fins a arribar a tindre més de 255 agrupacions. Prompte, es convertiria en una organització quasi "oficial" perquè el govern de la República li va encarregar la creació de l'*Auxilio Femenino* per a cooperar amb els Ministeris de la Guerra, d'Indústria i Comerç en el subministrament del front i ajuda als combatents. L'organització va publicar la revista *Mujeres*, i des de 1937, també a València, la revista *Pasionaria* dirigida per Manuela Ballester. Pilar Soler, militant del PCE i delegada provincial, recordava com el Comitè Provincial valencià, situat al carrer de la Pau, enmig dels bombardejos i la falta de provisions, va crear una cooperativa de subministraments de creïlles i un taller de roba per als soldats del front.⁴ Consuelo Barber, una de les dirigents de l'AMA valenciana va ser una de les promotores d'aquestes iniciatives.⁵

---

³ *Mujeres Libres*, n. 11, gener 1938.

⁴ BOLINCHES, Emilia, *Pilar Soler. Rebelde con causa*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2013, p. 155.

⁵ *Estampa*, 26 de juny de 1937, p. 15-16.

Igualment, les dones de l'agrupació de Russafa arreplegaven diners per a refugis i hospitals, aliments per al front i les fàbriques. També van organitzar la confecció de peces de roba per al front. Activitats similars duien a terme els comitès repartits per tota la província de València.⁶ Cal assenyalar les seues actuacions vinculades a la cura de la infància evacuada procedent de zones de guerra.⁷

D'altra banda, amb la proclamació de València com a capital de la República des del 7 de novembre de 1937, es va celebrar la segona conferència nacional de *Mujeres Antifascistas*, presidida per Dolores Ibárruri, on el predomini de les militants comunistes era quasi absolut. Si bé, es continuava apel·lant a la unitat de les diferents organitzacions femenines: *¡Republicanas, socialistas, libertarias, comunistas, sindicalistas, jóvenes! Todas unidas formemos la Alianza Nacional de la Mujer Española.*⁸

---

6 AGUADO, Ana; AGULLÓ, Carmen; SANFELIU, Luz, "Dones i Guerra Civil: Política, cultura i educació a la València capital de la República" en Javier NAVARRO i Sergio VALERO (eds.), *València capital de la República, 1936-37*, vol 1. *El mon mira a València, capital de l'antifeixisme*, València, Ajuntament de València, 2016, p. 135-159.

7 RAMOS, Mª Dolores, "Tambores de guerra: Victoria Kent y el feminismo republicano en los años treinta", *RUHM*, vol. 7/13/ 2018, p. 297-317; *Crónica*, 30 d'agost de 1936, p.17.

8 Secretaría Provincial de Mujeres Antifascistas de Valencia, juny 1937, *Carteles de Guerra (1936-1939)* Col. Universitat de València.

En el seu programa, AMA va incorporar reivindicacions com el dret de les dones a la cultura, a l'educació, a la participació política, a la capacitació tècnica i professional, així com a la igualtat salarial. No obstant això, aquestes qüestions van quedar en segon pla davant la prioritat de la lluita en defensa de la República. En els seus discursos i propaganda durant la guerra difonien la imatge de la dona com a mare i treballadora. Així com el treball femení de la maternitat social com a cuidadores i defensores de la vida.⁹ En 1937, publicaven en la seua revista *Mujeres*, el que suposava el feixisme per a les dones, la pau i els seus drets.

*El fascismo no respeta a la mujer. La mata, la encarcela, la escarnece, la viola. Le niega el derecho al trabajo y quisiera obstruirle la marcha hacia la emancipación, volviendo a sumergirla en la edad media [...] todas las mujeres que sientan deseos de lograr su total emancipación, deberán saber de una vez para siempre, que el fascismo es la miseria, la explotación patronal llevada al extremo, el militarismo desenfrenado; la guerra.*¹⁰

L'altra gran organització femenina en la Guerra Civil fou *Mujeres Libres*, organització llibertària i feminista, fundada

---

9 *Mundo Obrero*, 4 de setembre de 1936.

10 *Mujeres*, n. 6, 13 de març de 1937.

Segunda Conferencia Nacional de Mujeres Antifascistas, València, novembre, 1937
https://weblioteca.uv.es/bdigital/carteles/Cart_01_0241/00000001.jpg

l'abril de 1936, per Lucía Sánchez Saornil, Amparo Poch i Gascón i Mercedes Comaposada.¹¹ *Mujeres Libres* durant la guerra aconseguiria una notable implantació i una extensa estructura organitzativa. En el territori valencià va tindre una forta presència i en 1937, comptava amb una trentena d'agrupacions. Entre elles, l'agrupació de València, Cullera, Elda, Carcaixent i Elx.¹² També, una de les seues principals dirigents, la llibertària Lucía Sánchez Saornil, es traslladaria a València i participaria en nombroses activitats, escrivint en la premsa anarquista i especialment en la revista *Mujeres Libres*. En 1938 amb motiu d'un míting a València, Lucía Sánchez Saornil, exposava la necessitat que les dones s'organitzaren enfront de la guerra:

11 NASH, Mary, *Rojas. Las mujeres republicanas en la guerra civil*, Madrid, Taurus, 1999.

12 NAVARRO, Francisco Javier, *Ateneos y grupos ácratas. Vida y actividad cultural de las asociaciones anarquistas valencianas durante la Segunda República y la Guerra Civil*, Valencia, Biblioteca Valenciana, 2002, p. 274 i p.581.

...El 19 de julio, la mujer vio el ejemplo magnífico de los milicianos que, con cara de júbilo, marchaban a desafiar la muerte, y se preguntó: ¿Qué pasa para que los hombres vayan contentos a la guerra?... La mujer quiso ser útil. ¿Cómo? ¿Sola, aislada? No: era preciso buscarse a sí misma, encontrarse y agruparse...¹³

A València es va celebrar la Primera Conferència Nacional de *Mujeres Libres* del 21 al 23 d'agost de 1937, a la qual van assistir delegacions de la mateixa ciutat i d'Alacant, Utiel, Alcoi, Alginet, Elda i Camporrobles, entre altres. En aquesta conferència es va decidir que València fora seu del Comité Nacional.¹⁴ A més, el Comité Regional de *Mujeres Libres de Levante* va ser un dels més actius i en 1938, reunia nombroses agrupacions. Mitjançant "Seccions de Treball" van fomentar el treball remunerat femení en els transports, en les indústries i en el camp. També, van ressaltar la importància de la formació i capacitació professional i cultural.¹⁵ Per a *Mujeres Libres*, l'actuació femenina en la guerra no sols havia de consistir en la substitució dels homes desplaçats en el front, sinó que

13 *Mujeres Libres*, n. 11, gener de 1938.

14 NAVARRO, Francisco Javier, *Ateneos y grupos...*, p. 308-309.

15 Carmen Delgado, "Testimonis" en Ana Aguado (coordinadors.), *Exposición Donas del 36*, València, IUED Universitat de València, 2001.

la guerra era també una oportunitat per a l'emancipació femenina. Per a això, van realitzar campanyes educatives, sobre alliberament sexual i maternitat conscient, lluitant contra la prostitució i creant els anomenats "deslliuradors de prostitució".

Així mateix, la guerra va marcar un punt d'inflexió accelerant el temps històric respecte a la mobilització femenina en les organitzacions polítiques i en el front. La ruptura de la quotidianitat i els canvis revolucionaris en el territori republicà van modificar costums, normes i comportaments. Quant a la representació simbòlica de les dones, es va crear la icona de la "dona nova", la lluitadora antifeixista, jove miliciana representada en els cartells dels primers moments com a símbol de la resistència.¹⁶ Un model, el de la miliciana, que també apareixia en fotografies amb imatges paradoxals, com la d'una jove vestida amb la "granota blava" de combat i portant pistola, mentre tendia la roba al sol,¹⁷ que mostren ambigüitats entre el prototip rupturista de la miliciana i les continuïtats i limitacions de rols de gènere tradicionals que van continuar marcant les experiències femenines també en el

Milicianes

<https://mujeresenguerra.upf.edu/la-mujer-en-la-guerra-de-espana/las-milicias-femeninas/>

context bèl·lic. El mite inicial de la miliciana aniria desapareixent a partir de la tardor de 1936, amb el decret de Reorganització de les Milícies Populars de Largo Caballero i la consigna: "Homes al front de batalla, dones al treball". En sintonia amb aquesta apel·lació, l'octubre de 1936 es va celebrar a València una manifestació unitària de dones en la qual es reclamava: *que vayan a los frentes de batalla todos los hombres que estén en condiciones de hacerlo, y que, a retaguardia, las mujeres desempeñen, en tanto, los puestos y hagan los trabajos que aquellos, al marchar dejen desatendidos*.¹⁸

La crida governamental perquè les dones s'integraren en els llocs de treball va comportar una intensa participació femenina en la producció: fàbriques, tallers, treballs agrícoles. Seguint aquesta mesura governamental, Pilar Soler delegada provincial d'AMA a València, recordava:

---

16 AGUADO, Ana, "Republicanes i antifeixistes, Identitat i memòria femenina a la Guerra Civil", en Albert GIRONA; Javier NAVARRO (coordinadors.), *Fa setanta anys: la Guerra Civil al País Valencià (1936-1939)*, València, Universitat de València, 2009, p. 169-180.

17 LÓPEZ, Carlos i VIDAL, Luis, *Dones i resistència. València, 1931-1939. Fotografies de Luis Vidal*. València, Universitat de València y Diputació de València, p. 123.

18 *Crónica*, 8 de novembre de 1936, p. 7.

*El país está movilizado para la guerra y si a las mujeres se les amplía el campo de participación es porque el país necesita a los hombres, porque los hombres dejan su puesto de trabajo para irse al frente [...] nosotras teníamos que prepararnos para una serie de cosas, entre otras para el Instituto de Armamento y hubieron muchas mujeres que iban a los talleres y formamos también muchos talleres de ropa para el ejército...*¹⁹

D'acord amb la situació l'*Agrupación de Mujeres Antifascistas* cridava que les dones es prepararen culturalment i professionalment per a allistar-se en els fronts de treball.²⁰ També la filial juvenil *Unión de Muchachas* contribuïa a l'organització del treball femení en la rereguarda amb els *Talleres Pasionaria i Lenín*²¹ i la creació de *Llars, Clubs i Casas de Muchachas* com les de Benimàmet i Russafa.²² A més, a València, en 1937, es feien cursos d'alfabetització per a adultes en l'*Escuela Femenina Lina Odena*.²³ El plantejament i els objectius d'aquesta escola responia al tradicional sistema de gèneres imperant, encara que en el

19 Testimonio de Pilar Soler recogido en Ana Aguado, *El siglo XX en femenino. Ellas piden la voz y la palabra* [DVD], València, Institut Universitari d'Estudis de la Dona, 2000.

20 *El Sol*, 3 de d'octubre de 1937, p. 3.

21 *La Hora. Diario de la Juventud*, 17 de setembre de 1937, p.6.

22 *Frente Rojo*, 29 de juny de 1937, p. 2; *La Hora. Diario de la Juventud*, 31 de juliol de 1937, p.7; *La Hora. Diario de la Juventud*, 9 de desembre de 1937, p.8.

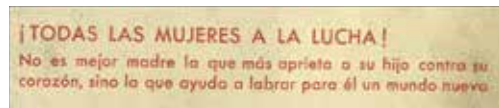
23 *Crónica*, n. 379, 14 de febrer de 1937, p.7.

Revista *Mujeres Libres*, n. 12, maig, 1938

context de la Guerra Civil i des de l'òptica comunista de mobilització femenina en la rereguarda. Des d'AMA es demanava el dret de les dones en saber i l'educació amb la finalitat d'alliberar-les de l'esclavitud de la ignorància col·laborant en les campanyes d'alfabetització empreses pel govern republicà.²⁴

En el cas de *Mujeres Libres*, l'educació i capacitat professional femenines

Lema: https://www.mcu.es/ccbae//es/publicaciones/ficha_pub.do?idPublicacion=226013

24 *Gaceta de la República*, n. 284, 11 d'octubre de 1937, p. 130; *Gaceta de la República*, n. 293, 20 d'octubre de 1937, p. 263-264.

estava enfocada a dignificar i preparar a les dones per a la seua integració en la lluita social i en el món laboral en igualtat de condicions que els homes, era una ocasió favorable per a impulsar l'emancipació femenina. La cultura s'entenia com un instrument essencial en la revolució social que havia de servir per a guanyar la guerra i proporcionar a les dones una educació integral. La seua labor cultural es va desenvolupar principalment a través dels *Institutos de Mujeres Libres* de Madrid, de València i del Casal de la Dona Treballadora de Barcelona.²⁵ En els locals de *Mujeres Libres* a València s'impartien classes d'alfabetització i es donaven cursos de capacitació professional.²⁶ En octubre de 1937, posaren en funcionament la *Casa de Cultura* en el carrer Lluís Vives a València, per a impartir classes de cultura general.²⁷ En col·laboració amb la *Federación Nacional de Campesinos de la CNT* van organitzar cursos de comptabilitat i administració. El març de 1938, s'impartien cursos de cort i confecció, taquigrafia, mecanografia i francès. A València, *Mujeres Libres* va crear una *Secretaría de Trabajo*.²⁸

Respecte als missatges i imatges transmesos per la propaganda de les orga-

Seu del Comité Regional de Levante de Mujeres Libres, carrer Pau 27, València
<https://www.lavanguardia.com/local/valencia/20210131/6206088/lucha-feminista-republica-valencia-anarcofeminista-levante.html#foto-1>

nitzacions polítiques, la premsa, etc., així com, per les organitzacions femenines es van anar reformulant passant de la imatge inicial de la miliciana a la representació de la "mare combativa". En aquest sentit, l'anomenada al compromís femení per a la lluita contra el feixisme i en defensa de la llibertat es relacionava amb una maternitat combativa i social defensora de la vida davant la brutalitat de la guerra. Aquesta apel·lació es reflectia simbòlicament en imatges de mares amb els seus fills morts o brutalment ferits que concitaven a la solidaritat, al mateix temps que situaven a les dones en els estereotips de la maternitat i la cura. Incitant-les a actuar políticament mitjançant pràctiques guiades per la "consciència femenina" que assigna a les dones la responsabilitat de conservar la vida.²⁹ Així, la revista *Pasionaria*, publicava un

25 NASH, Mary, *Rojas. Las mujeres republicanas...*, p. 130.

26 NAVARRO, Francisco Javier, *Ateneos y grupos...*, p. 306.

27 *Nosotros*, n. 176, 16 d'octubre de 1937.

28 NASH, Mary, *Rojas. Las mujeres republicanas...*, p. 192.

escuixidor relat, sobre la mort d'una xiqueta en un bombardeig:

*... ha encontrado su hijita, su niña, blanca y fría como el mármol, su niña muerta, cuyos labios, inmóviles en el silencio eterno, acusan a los que la han asesinado [...] a los que la han sacrificado a su furor despótico, a ella, el más grande tesoro del mundo, LA INFANCIA, el porvenir de una España libre.*³⁰

També *Mujeres Libres*, promocionava la imatge de la mare combativa enfront del feixisme, un exemple, podem apreciar-lo en la següent estrofa d'un poema arrellegat en la revista *Mujeres Libres*: *¡Si las madres alzarán a sus hijos como teas de alegría! ¡Si las que llevan hijos dentro señalarán sus vientres donde se mueven sangres recién cuajadas! ¡Si las mujeres oyerán el clamor de sus entrañas, se acabarían las guerras!*³¹

En definitiva, en el context bèl·lic de la rereguarda valenciana, les dones i les seues experiències de militància i activisme van adquirir un notable protagonisme polític i cívic. Una presència caracteritzada per la complexitat i diversitat d'àmbits en els quals es

va desenvolupar en una situació fortament polaritzada i travessada per la violència de la guerra. El conjunt d'aquestes experiències femenines de mobilització política i activisme cívic en àmbits com la infermeria, guarderies, menjadors socials. Així, com les seues estratègies de supervivència, es transmetrien durant la dictadura franquista, a les actuacions i identitats de les dones represaliades i exiliades i que, al seu torn, van participar en la resistència i oposició al franquisme.

Cartell "Defiende a tu hijo", 1936

<https://spanishcivilwar.tumblr.com/post/6697806035/defiende-a-tu-hijo-autor-an%C3%ADbal-tejada-editor>

29 KAPLAN, Temma, "Conciencia femenina y acción colectiva: el caso de Barcelona, 1910-1918", en James, S. AMELANG i Mary NASH, (eds.), *Historia y Género: las mujeres en la Europa moderna y contemporánea*, València, Alfons el Magnànim, 1990, p. 267-295

30 *Pasionaria*, n. 6, 19 de desembre de 1936.

31 *Mujeres Libres*, n. 11, gener de 1938.

Mesa de col·lecta per a ajudar a Madrid, Plaça Emilio Castelar, València, maig de 1938, Luis Vidal
<https://www.uv.es/uvweb/uvsociedad/es/actividades/mujeres-resistencia-valencia-1931-1939-div-fotografias-luis-vidal>

Exposició de Mujeres Libres, 10 de agost de 1938. Arxiu Fotogràfic de Barcelona
<https://www.museoreinasofia.es/coleccion/proyectos-investigacion/mujeres-guerra-civil-espanola/asociacionismo-mujeres-libres-ama/>

La porta actual de l'IES DIDIN PUIG. Corporació municipal, Armengol i Oreto Trescolí, directora de l'IES

Didín en l'estudi d'Armengol amb alumnes de l'IES Guadassuar, 2015

10. DIDÍN PUIG, UNA DONA ÍNTEGRA EN TEMPS CONVULSOS

Rafael Oriola Martínez i Oreto Trescolí Bordes¹

Didín Puig fou la periodista, la mestra, l'activista cultural, l'escriptora, la ferma defensora de valors universals, però sobretot la dona senzilla i gegant que ens va ensenyar que la bondat i la coherència són sempre el camí i no mai el ressentiment, que la diferència no és cap impediment per a la convivència, i que la immensitat es troba sempre continguda en les coses més insignificants i menudes, sense parafernàlies, sense retòriques grandiloqüents ni aparences buides. D'ella vam aprendre que conèixer i estimar la cultura, la llengua i el país, són a la fi una qüestió de dignitat i grandesa humana que no es fa contra ningú, perquè només des de l'autoconeixement i l'afecte sincer als arrels propis es pot bastir i conquerir la universalitat, de la mateixa manera que els arbres més alts que s'atreveixen sense por a solcar cels són aquells que compten amb arrels fermes i ben lligats a la terra. I és precisament esta idea de

que sense allò menut, senzill i proper no es pot mai arribar a comprendre el món, la que esdevé la màxima que defineix el nostre projecte educatiu de centre a través de l'aforisme "de gotes d'aigua es fan els rius", molt usat en la parla diària de Didín.

Obres de Didín Puig

Didín Puig i Grau -diminutiu de Cànida- va nèixer en Guadassuar el 28 de juny de 1928,² al si d'una família relativament benestant, amb inquietuds intel·lectuals i arrels liberals progressistes, però també amb una part de la família paterna -el seu avi- molt conservadora, la qual cosa dóna compte i expressa de

---

1 Rafael Oriola Martínez i Oreto Trescolí Bordes, son docents en l'IES Didín Puig de Guadassuar. Tots dos són persones compromeses en la transmissió a l'alumnat de la història recent. Rafael Oriola, va ser el director del dossier de la revista n. 5 de la CAMDE-PV.

---

2 Els autors pretenen, amb estes línies, donar a conèixer i difondre la figura de Didín Puig, que dóna nom a l'institut de Guadassuar des de l'any 2021, ara IES Didín Puig.

manera molt eloqüent el context convuls que ella va haver de viure, aprenent a destil·lar sentit comú i integritat en un temps de polaritzacions ideològiques, sectarismes, dogmes i apriorismes de tota mena. La seua trajectòria, doncs, ens ajuda a conèixer una part de la història d'este país, marcat, sens dubte, pels anhels de llibertat de la Segona República, la guerra civil, la llarga nit del franquisme i la transició a la democràcia, quan va exercir, des de l'exili, de representant de cantautors com Ovidi o Al Tall -entre d'altres- i va contribuir a la resistència des de la cultura i la fidelitat a la llengua, tan malmesa després de quaranta anys de persecució i d'una voluntat deliberada de subordinació al centralisme castellà.

El llegat del seu pare

Amb estudis només de batxiller, Eulogio Puig Usina va ser secretari de diferents ajuntaments de La Ribera, com ara: Guadassuar, Castelló i Carlet. Precisament, aquesta circumstància és el que determina que fins els tres anys Didín visquera en Guadassuar, per a marxar, més tard, a Carlet i finalment a Benimodo, d'on era oriünda la seua família paterna. Tanmateix, Guadassuar, a banda de ser el seu lloc de naixement, sempre va continuar sent visitat amb freqüència, ja que allí tenia la seua mare i germans de llet -els Segura-, amb els quals sempre mantingué una excel·lent relació durant tota la seua vida.

Eulogio era un home molt vinculat a les idees republicanes i progressistes, proper a Blasco Ibáñez i Azaña, a més d'amic de Josep Sánchez Requena, militant de la CNT i fundador de l'Agrupació Valenciana del Partido Sindicalista d'Àngel Pestaña. Tot i que Didín mai no va saber l'afiliació política de son pare, sembla ser que fou militant del PURA fins a la seua dissolució el 1936 i després del Partido Sindicalista, segons consta el procés sumaríssim de 1939.

Autor de nombrosos escrits en premsa de l'època, tant en castellà com en valencià, abans de la redacció de les normes de Castelló (1932) i aficionat al teatre, tenia, segons explicava sempre Didín, una obsessió per l'educació pública com a única eina per garantir la igualtat, el progrés, la justícia social i la democràcia. Per això, als pobles on exercia de secretari impulsava la creació de noves aules escolars, la fundació d'una biblioteca i d'un periòdic o revista, com Rutas, en Carlet o Cultura en Castelló de la Ribera. Didín explicava en totes les entrevistes una frase que el seu pare repetia: quan una escola s'obri, una presó se tanca. En Castelló de la Ribera, va impulsar també la fundació de colònies escolars per a xiquets i xiquetes que no podien estiuejar, finançat per l'Ajuntament i per donacions individuals. I este exemple marca notablement les inquietuds intel·lectuals i ideològiques de Didín, qui, malgrat el seu reconeixement com a persona d'ideologia progressista, mai

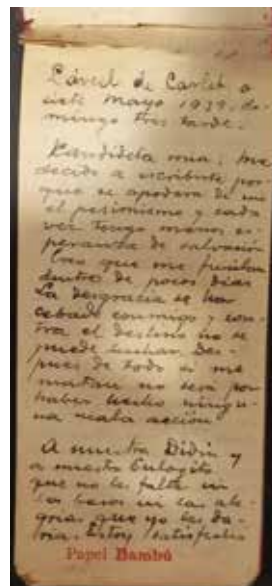
no va voler involucrar-se en cap partit polític, conscient com era, amb el seu esperit crític, que no seria capaç d'acceptar a cegues els postulats en bloc de cap partit polític.

Didín va viure en una família envoltada de llibres, amb un accés a la cultura i el coneixement molt directe, i que no estava llavors a l'abast de la majoria de la població, i en un ambient molt obert i progressista, entés des de la fidelitat a uns principis més que a cap seguidisme de sigles. De vegades recordava com innocentment, de menuda, es va disgustar en assabentar-se que Victòria Kent i Clara Campoamor no eren de la família, de tant com les nomenaven a casa.

Tanmateix, el colp d'estat de juliol de 1936 i la guerra civil posterior provocada pel fracàs del mateix, amb la victòria resultant dels franquistes, resultà fatal per al seu pare. El dia 8 d'abril de 1939, dotze veïns de Carlet van denunciar Eulogio i altres membres del Consell Municipal sorgit durant el conflicte, acusant-los d'editar la revista Rutas on es criticava Franco i altres generals colpistes. De tots els encausats, només Eulogio va ser condemnat a mort per "adhesión a la rebelión": així als defensors de la legalitat republicana se'ls aplicava el codi de justícia militar com a rebels a l'autoritat dels colpistes. Didín sempre explicava que els rebels eren precisament aquells qui per la força havien desafiat l'ordre legítim de

la república. De res li va valdre haver protegit durant la guerra a gent innocent de dretes, com José María Serrano i Enrich, director del Parc Escolar de Carlet, amic personal d'Eulogio, el cap de Falange de Benimodo, i Arturo Borràs, jutge municipal de Carlet, així com la custòdia d'una creu i altres objectes de culte catòlic per evitar-ne la seua destrucció. Afusellat en la tàpia del cementeri de Carlet el dia 14 de juny de 1939 amb altres sis condemnats, el seu cos fou portat al cementeri de Benimodo pel seu amic personal José María Serrano perquè poguera rebre digna sepultura per part dels seus familiars. El 1941 el Tribunal de Responsabilitats Polítiques el condemnà, ja mort, a pagar una multa de 1.000 pessetes.

Didín contava com temps després, la família va conèixer que hi havia un indult signat per al mateix dia de l'execució,

Carta d'Eulogio Puig des de la presó, Exposició del MUVIM, 2024

però que fou ignorat i consumada l'execució igualment. A més, Didín explicava que son pare, un demòcrata convençut, confiava plenament en la justícia i no temia en absolut per la seua vida perquè mai no havia obrat contra ningú ni contra res. De fet, podia haver-se ocultat, fugit a l'exili -tenien passaports i contactes per a marxar a França-, però pensava que en no haver fet res més enllà de formar part de l'Ajuntament de Carlet, no tenia res a témer. Cal pensar, per tant, en una revenja, un ajust de comptes per haver fundat escoles, o per haver impulsat la cultura i el coneixement, un propòsit a la fi massa perillós en un temps en què es feia apologia de la ignorància per a fer callar les veus crítiques i discordants amb el feixisme. El seu assassinat degué servir com una advertència pública per a tothom.

La seua infantesa. Estudis i els anys de París

Després de la mort del seu pare, la família va residir definitivament a Benimodo, un poble menut, molt pròxim a Carlet. Van ser uns anys durs i difícils, on amics i coneguts del pare, commoguts per la injustícia que havien patit, acudien al domicili cada 14 de juny, per acompanyar la família en el dol. La flama republicana i democràtica es mantenia amb les notícies que la BBC emetia en castellà i que a sa casa escoltaven clandestinament. Sempre van ser respectats i protegits pel veïnat d'una i d'altra ideologia,

i eixe fet sempre despertà en Didín la necessitat de fomentar i creure en els valors humans universals per damunt de qualsevol diferència política. Ella sempre fou una xiqueta inquieta i atrevida, i eixe tret l'acompanyà de per vida, sent capaç de plantar cara a les injustícies amb serenitat i vehemència i amb un sempre enginyós i sa sentit de l'humor. Tot i que no comptem amb una àmplia producció literària seua, sabem que Didín sempre es dedicà íntimament a escriure, però la seua excessiva modèstia li feia trencar després els fulls que escrivia, creient sempre que de segur hi hauria gent capaç d'expressar millor que ella allò que havia escrit. Als set anys d'edat ja li varen publicar dos contes infantils en la premsa del moment. És a Carlet on va estudiar fins al 5é curs el batxillerat, que va finalitzar en València. Es tractava d'una acadèmia, Acadèmia Clàssica, d'amics del magisteri depurats pel franquisme. En acabar, havia de realitzar l'examen d'estat, o prova d'ingrés a la Universitat, que ella va aprovar sobradament, ja que la seua idea era estudiar dret i convertir-se en advocada. Tanmateix, això implicava complir amb el Servicio Social de la Sección Femenina de Falange, sense el qual no se podia treballar ni accedir als estudis superiors, ni a molts altres tràmits. El Servicio Social implicava lectura i escriptura, coneixements bàsics de matemàtiques, labors (sic) com ara cosir, planxar, cuinar, etc., -allò que una dona havia de saber fer per a portar una

família segons la moral nacionalcatòlica en una clara demostració d'adoctrinament-. Didín li encantaven totes eixes tasques però no volia formar part de l'aparell de Falange, encara que coneixia la dona que l'impartia en Benimodo i li garantia la seua obtenció. La seua integritat li impedia acceptar un títol que significava connivència amb un règim que emparava injustícies, desigualtats, ignorància, dogmatisme i arbitriarietats de tota mena.

Així les coses, i sempre amb inquietuds per aprendre, va assistir a diversos cursos, com els de valencià que impartia Lo

Didín en els cursos de Lo Rat Penat, 1954

Rat Penat -era l'única dona-, on va coincidir i conèixer personalitats com Carles Salvador. Però la seua vida va donar un gir quan al 1960 marxà a París a esquesnes de la seua mare, amb un visat de tres mesos i una declaració jurada per a realitzar el Servicio Social a la seua tornada.

Allí, en la capital francesa, la primera cosa que va fer va ser visitar el govern

republicà en l'exili. Segurament va ser Eladio Ferrer Pérez, republicà de Carlet, que coneixia al seu pare i també processat en el mateix judici sumaríssim, qui li va proporcionar l'adreça, que Didín va memoritzar per tal de no portar cap escrit que la poguera comprometre en la frontera (Avinguda Foch, n.15). Allí s'adonà que des del govern en l'exili es mantenia una idea idíl·lica d'Espanya que malauradament s'havia truncat amb el règim i que no es corresponia amb la realitat d'on ella venia. Des d'allí s'enviava, amb la millor intenció, propaganda per a republicans valencians, fet que, sense ells saber-ho, posava greument en perill la seua vida. Aleshores i durant una setmana aproximadament, Didín va estar enviant esta propaganda a alcaldes i caps de Falange de pobles de La Ribera, per a salvaguardar la vida dels republicans valencians.

Transcorreguts els tres mesos de permís, Didín necessitava treballar del que fóra i ja amb el passaport caducat, gràcies a un anunci en el diari, es va posar a cuidar una nena de dos mesos, Florència, que encara hui es considera "la seua filla del cor". La xiqueta, al càrrec de Didín a tothora, aprengué a parlar valencià abans que francès, i encara molts anys després ella i els seus fills han continuat venint a Benimodo durant les vacances d'estiu. En París, conforme Florència es va fer major i ja no requeria d'una dida, Didín pogué estudiar periodisme i, en els primers rudiments de la professió,

conegué la duquesa de Medina Sidònia, el cantautor George Brassens i organitzà el concert de Lluís Llach en l'Olympia el 1973, amb l'èxit del qual es va consagrar. A més, tot i que no hi participà activament, Didín va ser un testimoni privilegiat i directe del moviment que representà el maig del 68.

Didín activista cultural

El 1974 es produeix la seua tornada de París, encara amb Franco viu, i treballant per a Edigsa, una discogràfica independent fundada el 1961, orientada a l'edició de música en català, que es va convertir en una plataforma de difusió de quasi tots els intèrprets de la Nova Cançó. Aleshores Didín s'encarregava de promocionar autors com Ovidi Montllor, Raimon, Maria del Mar Bonet i especialment Al-Tall, però també el grup de danses Alimara, que durant la transició es va dedicar a difondre el folklore valencià com una mena de resistència i lluita per resignificar els balls tradicionals valencians davant la uniformització identitària i el regionalisme ranci del règim, que per a tal fi feia servir els concursos de "Coros y Danzas" de la Secció Femenina, tot destacant i escampant la dansa o les danses -planes o escolaritzades amb ball de comptes- com a ball popular nacional del País Valencià.

Però a més a més, Didín també va ser la primera professora en impartir clas-

ses de valencià en el col·legi dels Pares Jesuïtes de València, dirigit llavors per don José Gil, de Benimodo i amic de la seua família, i que la va posar en contacte amb el cercle valencianista del pare Melià, decidit a impartir classes en valencià al seu col·legi. Fou durant quatre cursos que Didín s'estrenà com a mestra, i en què més que gramàtica i normativa, ensenyava a ser conscientment valencians.

També pel que fa a la difusió del valencià, va introduir el diari Avui, que en el fons era el mateix que Edigsa però en el món del periodisme, i ja més tard a la delegació de RTVE al País Valencià o Aitana va treballar com assessora musical per als reportatges i en la redacció de textos en valencià pel teleprompter. Més tard, passà a Canal 9, com assessora per a l'ambientació musical i l'edició de l'agenda de diferents programes, fins a la seua jubilació el febrer de 1995. Sobre el valencià i la nostra cultura, tenia la impressió que era una cosa de tots, com si es tractara d'un tresor, d'un patrimoni col·lectiu que s'havia de conèixer, estimar i defensar.

La relació amb Estellés

De tots els escriptors de l'època, l'amistat amb Estellés va ser la més fructífera, fins el punt que aquest es va traslladar a viure a Benimodo en una casa propera a la de Didín al carrer Bertí, a canvi d'una permuta del seu apartament en

la platja d'El Perelló. A Estellés ella el va conèixer gràcies al seu atreviment. Estiguent a París va poder llegir uns poemes seus traduïts al francès, i en tornar a València Didín es presentà en sa casa per a conèixer-lo i dir-li que li havien agradat molt els seus poemes. L'amistat va prendre més força arran del soterrar de la mare de Didín, al qual assistí el poeta, que va descobrir en Benimodo la forma senzilla de viure en els pobles valencians que ell evocava tant en els seus versos i que a Burjassot ja començava a esvair-se, engolida per l'asfalt i la impersonalitat anodina i urbana de la capital. Encara a dia de hui la família d'Estellés freqüenta la casa a Benimodo, on el poeta va experimentar la vida al carrer, fent barrets i sent un veí més del poble i materialitzant l'essència quotidiana que impregna poèticament les seues obres. Més tard, l'Ajuntament començà a convocar els Premis Estellés de poesia i narrativa curta, que continuen hui celebrant-se a Benimodo amb Paco Teruel, alcalde i amic personal de Didín.

Els últims anys de la seua vida, Didín es va mantindre al marge dels grans titulars, però el seu reconeixement va arribar amb la Distinció al Mèrit Cultural atorgada per la Generalitat Valenciana en octubre de 2017 en una iniciativa impulsada des de l'IES Arabista Ribera de Carcaixent i que va tindre el suport d'ajuntaments com el de Benimodo, Carlet, Guadassuar, Castelló de la Ribera

o Carcaixent, poblacions riberenques totes vinculades d'una manera o d'altra a la seua experiència vital i professional. D'esta manera es recompensava el treball al servei de la cultura, la llengua i la solidaritat que havia senyat la vida de Didín. Molt agraïda per este premi, es mostrava, però, reticent pel que suposava en quant a exhibició personal, i recordava altres reconeixements i premis com el Premi Tio Canya del Bloc de Progrés Jaume I de l'Alcúdia pel que representa la figura del Tio Canya d'Al-Tall.

Discreta i generosa, mai enlluernada per reconeixements ni interessos espuris,

Didín amb Oreto Trescolí en el lliurament dels premis Jaume I

Didín destaca no per una profusa obra literària, ni tampoc per una trajectòria extraordinària destacable acadèmicament. Dona culta i compromesa, Didín esdevé una figura exemplar cabdal a l'hora de perfilar l'ideal d'una ciutadania activa i crítica, basada en la integritat i en els valors humans per damunt de qualsevol altra causa superficial i pelegrina emparada estèrilment per sigles de partit, i credos religiosos o laics, sempre reticent a les generalitzacions sectàries que sovint acaben fent realitat allò de que "amb la capa de Déu se'n tapen molts".

Tot i la traumàtica experiència que suposà en la seua infància l'assassinat de son pare, Didín mai no es va deixar seduir per l'odi ni el ressentiment, i és encara hui un model de senzillesa, de compromís cívic constant, de lluita honesta i de treball incansable i decidit des de la insignificança i fins i tot des de la invisibilitat que dóna l'anonimat a favor sempre de les causes justes.

Didín va faltar el 8 de febrer de 2019 a Benimodo, i en el seu soterrar va estar acompanyada de nombrosos músics, escriptors, artistes, periodistes i polítics de diferents sensibilitats ideològiques, tots ells units per una causa comuna: agraïts a la seua tasca discreta però gegant i essencial en la lluita antifranquista i en la necessària reformulació dels valors identitaris valencians durant la transició, ben simbòlicament

manifestats per la melodia de la muixeranga de fons en tan emotiu comiat.

Finalment, a finals del curs 2020-2021, l'Ajuntament de Guadassuar, llavors presidit per l'alcalde Voro Montaña, va aprovar per unanimitat la proposta de traslladar al consell escolar de l'institut de la localitat el canvi de nom de l'aleshores IES Guadassuar a IES Didín Puig. Elevada esta petició a la Conselleria d'Educació, el canvi de nom es va fer efectiu en Resolució de 25 d'octubre de 2021, de la Conselleria d'Educació, Cultura i Esport, publicada al DOGV 9211 de 9 de novembre de 2021.

Epíleg

A dia de hui, el projecte educatiu de l'IES DIDIN PUIG està impregnat de la filosofia de vida que impulsà Didín Puig. Res més potent i adequat per a encapçalar el projecte educatiu del centre que porta el seu nom que el seu exemple de compromís, integritat i coherència amb la cultura i el cor com a úniques eines per a la formació de l'individu, amb circumstàncies i raons de fons a les que Didín va viure, torna a perfilar-se absurdament irracional, sectari i convuls. Els seus valors són universals i han de ser el motor de l'aprenentatge, tal i com ella mateixa recordava en el capítol 1 de les *Cartes a Olivier*: "la democràcia, com la llibertat, cal guanyar-la dia a dia, pam a pam". Així com en l'últim capítol del mateix text: "cal saber que al món hi ha

A la porta de l'Ajuntament el dia que es va aprovar el canvi de nom de l'IES, 2021

lloc per a totes les persones i cal acceptar que totes no pensem igual: lluitem per la pau. Si vols la pau, treballa i lluita per la pau. En les vostres mans està”.

Bibliografia

CLIMENT I FERRANDO V., Didín Puig. Una dona decidida. Reclam, 2018.

PUIG DIDIN, Cartes a Olivier. I tú què feies per a ser antifranquista?. Edicions 96, 2021. Comentaris a les cartes a càrrec de Natxo Escandell.

DIDIN PUIG. Una dona compromesa. València, 2025. Catàleg de l'exposició de 2024 realitzada en el MUVIM. Material d'arxiu consultat per Rafa Oriola:

Archivo General e Histórico de la Defensa (Madrid). Tribunal Militar Territorial 1. Sumarísimos Valencia, 305/1939. Sign. 18026/1.

On line: Entrevista realitzada per Oreto Trescoli Bordes amb la col·laboració de Marisa Bergaz i Rafa Oriola en casa de Didín Puig en gener de 2016 en el marc del projecte educatiu de l'aleshores IES GUADASSUAR “Veus de Guadassuar”: <https://youtu.be/fRZe8fUKy2A?is=jSL-6PUeaV9u1R9oi>

Fil escrit per Natxo Escandell en Twitter, ara X: <https://twitter.com/natxoescandell/status/1471201086975496195>

COL-LABORACIONS

MEMÒRIES COMPARTIDES. PROPOSTES METODOLÒGIQUES PER A TREBALLAR EN TALLERS D'ESTIMULACIÓ COGNITIVA PER A PERSONES MAJORS

Laura Benadiba
laurabenadiba.com

*[...] O simplemente, si todos
entendiésemos que todos
llevamos un viejo encima.*
Joan Manuel Serrat

L'espill de la vellesa: Entre el prejudici i l'oportunitat

Com bé suggereix Joan Manuel Serrat en la seua cançó dels vuitanta del segle XX, "Llegir a viejo" és un procés carregat de significats que la cultura occidental sovint prefereix maquillar. En les nostres realitats, envellir sol associar-se immediatament amb la pèrdua de memòria, la deterioració i la soledat. Actuem amb els majors com si la vellesa fora una "malaltia contagiosa".

No obstant això, aquesta etapa no és un compartiment estanc. Mentre que a Occident la jubilació forçosa t'arracona laboralment i socialment, altres cultures –com les comunitats originàries– celebren la vellesa com la culminació de la saviesa. El repte és transformar

aquesta mirada: entendre que l'envelliment és un camí continu on la identitat no es perd, sinó que es redescobreix.

El poder del nom i la crítica al "capitalisme de la longevitat"

El terme que triem per a nomenar aquesta etapa de la vida no és un detall menor. Encara que el concepte "adult major" està estès, sol homogeneïtzar a un grup extremadament divers. Suggereix que la maduresa és un punt d'arribada fix, ignorant que l'adultesa és un procés fluid. Parlar de "Persones majors" retorna el focus a l'essència humana abans que a la categoria demogràfica.

Aquesta distinció és política. El sistema econòmic actual sovint percep la longevitat

vitat com un risc financer. Ja en 2012, l'FMI advertia sobre el "risc que la gent viva més de l'esperat".¹ Aquesta visió utilitarista, que es va veure reflectida en la gestió de les residències durant la pandèmia a Madrid, tracta als majors com a variables d'ajust. Enfront d'aquest "edatisme", els tallers d'estimulació cognitiva han de ser espais de resistència. No es tracta només d'"exercitar el cervell", sinó de reafirmar el dret a existir i ser sentits en una societat que premia la velocitat i la productivitat immediata.

La vellesa no hauria de veure's com la fi del relat, sinó com el seu capítol més complex i ric. Desarmar aquests prejudicis no significa romantitzar l'experiència d'envellir, sinó reconèixer el seu poder transformador, tant per a l'individu com per a la comunitat. En eixe reconeixement es troba una oportunitat: la de construir un Occident que aprenga a mirar la vellesa com un pont que connecta generacions i enriqueix el nostre present.

Estimulació cognitiva: Més enllà de les fitxes repetitives

Sí, el primer día nos causó sorpresa porque estábamos acostumbrados a los cursos de niños, con trabajitos, pero ya en la segunda clase me sentí muy bien con un sentido más llevadero de hacer memoria.

Ahora espero la hora de llegar a la clase porque me siento muy cómoda y contenta.
María Teresa Gómez, 88 anys.

Tradicionalment, els tallers de memòria s'han centrat en metodologies conductuals basades en exercicis repetitius. Memòries Compartides, cerca trencar amb la resistència de fer per fer. No es tracta d'oferir receptes, sinó de construir eines que promoguen el judici crític.

En treballar amb la memòria com una eina d'història viva, els participants deixen de ser receptors passius per a convertir-se en constructors de coneixement. La resistència inicial sol cedir quan l'exercici té un sentit vital.

Para un adulto mayor, integrarse a cualquier actividad grupal que proponga darle buen uso al almacén de experiencias vividas, es un volver a vivir el entusiasmo del tiempo estudiantil. Pensar, buscar, investigar, leer, analizar, y toda forma que proponga desarrollar el potencial archivado, reactivándolo, es una propuesta que incluye una enorme posibilidad de autoactualización. El facilitar la creación de nuevos vínculos contribuye a palear cualquier efecto perjudicial de quienes viven y padecen algún grado de soledad." Marcos Albahari i Mabel Lablanca, 88 i 86 anys, 66 anys de matrimoni. Integrants des de fa 4 anys d'altre dels tallers Memòries Compartides

---

¹ POZZI, S., El FMI pide bajar pensiones por "el riesgo de que la gente viva más de lo esperado". Nueva York, Diario *El País*, 2012.

La Història Oral como a columna vertebral del taller

La nostra proposta metodològica no es limita a l'execució mecànica d'exercicis, sinó que s'organitza en un procés pedagògic estructurat per a garantir un aprenentatge significatiu. Cadascuna de les activitats proposades s'articula en quatre moments clau: una consigna d'investigació prèvia, que mobilitza la curiositat i l'autonomia; un desenvolupament grupal, on es despleguen els continguts; una posada en comú, que privilegia l'escolta activa i la valoració de la paraula de l'altre; i, finalment, un treball d'aplicació creativa. Aquest enfocament integral no sols enforteix les funcions executives com la planificació i l'organització, sinó que fonamentalment promou el benestar emocional en transformar el taller en un espai d'intercanvi social i reconeixement mutu.

A diferència dels tallers tradicionals d'estimulació cognitiva que utilitzen fitxes escolars, la nostra proposta parteix de Memòria. Aquesta metodologia permet que el passat no siga una cosa morta, sinó una eina de construcció per al present. Quan una persona major narra la seua vida, no sols recorda; està seleccionant, interpretant i donant sentit a la seua existència.

Moltes persones majors arriben al taller dient "jo ja no em recorde de res", "la meua vida no li interessa a ningú", o "ja no tinc res a aprendre" Ací és on el docent ha d'intervindre no com un instructor, sinó com un facilitador que valida cada relat. La memòria és un múscul social. En compartir una anècdota d'infància, la resta del grup comença a "teixir" els seus propis records per associació. Eixa validació de l'esforç mutu és el que genera el compromís amb l'activitat.

Com comencem?

Fa uns anys em van convidar a l'Uruguai, per a donar un curs d'Història Oral

i Memòria amb persones majors. Se'm va ocórrer començar amb la cançó "El vals de los jubilados",² del cantautor espanyol Ismael Serrano. La meua idea era que els i les participants escoltaren i llegiren la lletra al mateix temps, per a després reflexionar sobre la descripció de la vellesa que fa l'artista. Mentre escoltàvem el tema vaig començar a observar que algunes persones feien gestos, movien el cap com quan neguem alguna cosa, murmuraven, etc.

Quan va finalitzar la cançó els vaig preguntar amb quines estrofes s'havien identificat, més enllà del context en el

qual viu l'autor, els seus costums i els processos històrics que descriu la seua lletra. La majoria em va dir: *–Con ninguna, no me veo así, no me gusta que diga que vamos estorbando en todas partes, o que no hablo con mi esposa, etc.*

A pesar que esperava una altra resposta (pels meus propis estereotips) va ser molt interessant la reflexió que va provocar la lletra de la cançó i l'autopercepció que tenia el col·lectiu.

Entre altres qüestions, les persones majors no es veuen representades en la lletra de "El Vals de los Jubilados" d'Ismael Serrano, perquè la cançó reproduceix una imatge estereotipada de la vellesa, centrada en la nostàlgia i la melancolia d'un temps perdut. Parla dels majors com si estigueren atrapats en el passat, reduïts a records i resignació, sense reconèixer la diversitat de les seues vides ni la seua capacitat de continuar creant, somiant o participant activament en el present. El problema no és sol el que diu, sinó el que deixa fora: no hi ha espai per a una vellesa que desafia els prejudicis, que viu amb intensitat i que té molt per aportar. Eixa absència reforça les narratives socials que, des de la joventut, projecten una vellesa passiva i limitada, invisibilitzant tot el que els majors realment són i fan. Després de pensar i escriure aquesta síntesi vols que no reaccionaren de la manera en què ho van fer?

---

² Es muy interesante analizar la letra de la canción con el grupo <https://www.youtube.com/watch?v=rWh1KTWqgpE>

Va ser una primera activitat, molt enriquidora per a mi perquè em va fer reflexionar sobre la idea que, per a construir espais amb persones majors, havia de començar per analitzar i deixar a un costat els meus propis prejudicis sobre la vellesa.

No es tracta d'imposar les meues idees ni de veure'ls a través del filtre del qual crec què significa envellir, sinó d'estar oberta a escoltar-los, a comprendre les seues històries i reconèixer-los tal com són: persones amb experiències úniques, desitjos, somnis i un present ple de possibilitats.

Treballar amb ells i elles implica també confrontar-me amb les meues pròpies limitacions i desaprendre eixes narratives socials que moltes vegades deformen la realitat del que significa ser major.

Objectes amb memòria

Com és natural, en començar el primer espai Memòries Compartides (fa cinc anys ja) no coneixia als i les integrants del grup. Llavors per a la primera trobada els vaig proposar treballar a partir d'algun objecte (fotos, cartes, records familiars, etc.) que tinguera un significat especial per a cadascun dels i les participants. El meu objectiu era conèixer algun aspecte de la seua vida, els seus gustos, una miqueta de la seua història. També volia que pogueren interrelacio-

nar-se i reconèixer que cada història individual, encara que única i irrepetible, forma part d'una memòria col·lectiva que ens conjumina i que va més enllà de nosaltres mateixos.

Una vegada en el taller, cada persona va presentar el seu "objecte amb memòria". No sols l'objecte com a tal, sinó que la seua textura, origen i les emocions que evoca. A partir d'això els participants intervenen trobant punts en comú (per exemple, diversos van poder recordar el mateix tipus de canelobre, que compartien un origen comú, que van anar a la mateixa escola, etc.) el que genera una construcció de memòria col·lectiva i enforteix els vincles.

Entre altres avantatges, el fet de descriure un objecte i la seua història obliga a estructurar el discurs de manera lògica i seqüencial. Transforma un

objecte quotidià en un tresor històric, atorgant-li valor a la vida diària de la persona major.

Compartim alguns exemples de recursos que utilitzem en els tallers.

La narrativa del record: cinema, literatura i aromes

•**Saviesa popular (Els refranys):** A partir d'una investigació prèvia analitzem l'origen de refranys i el significat de cadascun. Els participants debaten, per exemple, el context en el qual es van originar, si són vigents, si el coneixen per transmissió, etc. En finalitzar presentem diferents refranys que han de relacionar d'acord amb el seu significat. Aquesta activitat estimula, entre altres coses el judici crític i la capacitat d'abstracció.

•**Frases famoses del cinema:** En començar els demanem que recorden frases famoses del cinema. Després projectem o llegim frases icòniques de pel·lícules clàssiques i modernes. En identificar una pel·lícula els participants activen la memòria episòdica: recorden amb qui van ser al cinema, quina roba usaven, què sentien. Es transforma en una classe d'història social viscuda.

•**La paraula habitada (Cartes d'amor):** Analitzem correspondències reals, com, per exemple, les de Simone de Beauvoir a Nelson Algren. Analitzem el context en el qual es va escriure la carta, etc.

Llegir que una gran intel·lectual sentia les mateixes inseguretats amoroses que qualsevol altra persona humanitza el saber. Després, proposem un exercici creatiu: "Escriga-li una carta a la seua 'jo' dels vint anys". El resultat sol ser d'una riquesa literària i emocional commovedora.

•**Memòries sensorials:** aromes i sabors. La memòria no sols resideix en el llenguatge, sinó en el cos. Una activitat fonamental és la d'"Aromes i Sabors". Demanem als participants que descriuen l'olor de la cuina de la seua àvia o el sabor d'un plat que ja no preparen. Descriure un procés (una recepta) requereix seqüenciació lògica, organització i atenció. És una manera de "cuinar amb la ment" que reforça les funcions executives de manera lúdica.

•**El desafiament de l'era digital:** La majoria de les persones majors utilit-

zen els mòbils per a la seua vida quotidiana. En proposar-los la utilització de diferents aplicacions, per exemple, Google Maps, per a dissenyar rutes que porten d'una ubicació a una altra, la tecnologia es transforma en un pont amb el present del qual formen part. Veure la façana de la seua antiga escola en una pantalla genera un impacte emocional que facilita la recuperació de records bloquejats. Aquesta "estimulació digital" no sols entrena la motricitat fina i l'orientació espacial dels participants, sinó que, com a usuaris han d'organitzar el seu pensament i seguir una seqüència lògica.

Així mateix, la Intel·ligència Artificial ofereix avantatges específics que abans eren impossibles com generar textos, imatges o música a partir dels interessos personals. Les interfícies de veu (parlar-li a la IA) permeten que persones amb dificultats motrius o visuals continuen participant activament sense dependre d'un teclat xicotet.

•**L'humor com a activador:** L'activitat busca que els participants es connecten a través de situacions quotidianes i gracioses, la qual cosa enforteix la cohesió del grup i millora l'autoestima. En treballar amb acudits, s'incentiven funcions mentals com l'atenció, el llenguatge, la percepció i la memòria. No es tracta només de contar acudits de manera aleatòria, sinó en un procés pedagògic. Com a investigació prèvia, se'ls demana

als participants que porten acudits, la qual cosa ja implica un exercici de cerca i selecció. En el taller s'analitza com es construeix l'humor i quins elements fan que un acudit funcione. Els participants comparteixen les seues troballes amb el grup. Aquesta instància d'exposició oral fomenta habilitats socials i de comunicació. Es proposen exercicis pràctics perquè els mateixos participants elaboren o reinterpreten el material humorístic. Compartir moments de riure facilita la creació de nous vincles i gaudir-los.

Conclusió: La memòria como a dret

Comencé creyendo que las clases de taller de memoria iban a tener un patrón común que no se diferenciaría demasiado por quién la dictara. Después nos dimos cuenta, con sorpresa que podía ser diferente. Es como si hubiéramos pasado rápidamente a otro nivel superior, en el

que estamos aprendiendo a desgranar cada uno de los temas y de ahí indagar cada vez más. En este taller nos propone observar y profundizar y descubrir que cada día hay algo nuevo e interesante. Rosa Encarnación Méndez, 80 anys (Memòries Compartides).

Memòries Compartides té com un dels seus objectius el de construir propostes i activitats que permeten adaptar-se a les diverses realitats dels qui les duen a terme. La meua intenció és generar eines flexibles, que puguen ser modificades i personalitzades segons les necessitats i contextos particulars de cada persona o grup. La idea central és brindar idees que promouen la creati-

vitat i la reflexió, deixant espai perquè cada participant aporte la seua pròpia interpretació i experiència, segons el que li resulte més significatiu. L'objectiu final de Memòries Compartides és que cada participant reconega la seua pròpia veu com una peça essencial del trencaclosques social. Al final de cada cicle, el canvi d'actitud és notable: de la timidesa inicial passem a una participació vibrant. Com bé diu el poema de José Saramago: "¡Tengo la edad que quiero y siento!... Pues tengo la experiencia de los años vividos".

Envellir amb sentit és un acte de valentia en un món que ens vol invisibles. Aquests tallers demostren que, mentre

hi haja una història per contar i algú disposat a escoltar-la, la memòria continuarà sent un foc encès. Les activitats ací proposades no són sols exercicis; són oportunitats perquè cada persona major pugui dir, amb orgull i plenitud: “Ací estic, i aquesta és la meua història”.

Comencé este curso para agilizar mi memoria, con prejuicio. Como no había sopa de letras, ejercicios de lógica, de matemáticas...

De a poco fui entendiendo que la estimulación cognitiva puede realizarse de otras maneras: investigando autores, trabajando con cuentos, chistes, payadas, etc. Actualmente puedo decir que voy a cada clase con interés que también me mejora emocionalmente, que aprendo a escuchar la opinión de otro, a dramatizar situaciones y, por sobre todo a reírnos de nuestras ocurrencias, que nos hace tan bien en esta tercera adolescencia. Marisa Brodsky (Memòries Compartides).

Referències bibliogràfiques:

BEAUVOIR, Simone, Cartas a Nelson Algren, 1950.

BENADIBA, Laura, Recursos metodológicos para trabajar en talleres de estimulación cognitiva para personas mayores, Maipue, 2025.

BENADIBA, Laura (Otras Memorias), <https://www.youtube.com/@LauraBenadiba> Listas de reproducción: Estimulación cognitiva, Personas Mayores, Memorias Compartidas

BENADIBA, Laura, <https://laurabenadiba.com/personas-mayores/>

BENADIBA, Laura, ARGENTINA Memory and history with older adults. Oral History, UK, Spring 2023.

POZZI, S., El FMI pide bajar pensiones por “el riesgo de que la gente viva más de lo esperado”, Nueva York, Diario El País, 2012.

PÚBLICO, “La Fiscalía de Madrid y las residencias durante el COVID”, 2022.

SARAMAGO, José, “La edad de cada uno” (Poema).

UPF Barcelona, “El neologismo del mes y la evolución del lenguaje gastronómico”, 2026.

CARTELLS I FOTOGRAFIES PER A LA HISTÒRIA DE LA CAMDE-PV

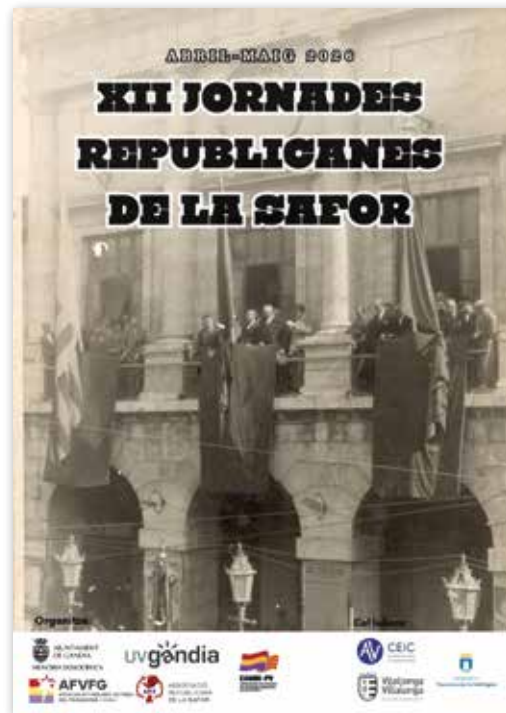

INAUGURACIÓ
Punts de memòria
RUTA
pels carrers de la Centenària republicana

NOVA DATA
Dissabte 7 de març
11:00h plaça del mercat

Manolo García
DIARI
A BORD
DEL SIRIUS
Pròleg de Carlos Bardem

Presentació del llibre
 «El Fedra» Vinducte
 de l'Escola Politécnica
 Superior d'Alfacs,
 onada al Passatge
 Ovidi Montllor

13 D'ABRIL - 19 h

**XII JORNADES
 REPUBLICANES
 DE LA SAFOR**

Dimarts 22 d'abril, 19'00h

Centre Internacional de Gandia-UV
Carrer Tossal, GANDIA

**Taula rodona: «Gloss del Front Popular, 90 anys
 després: gènere, reformisme antifeixista i ordre
 públic»**

**Gergio Valero (UV), Celestina de Pedro (UV) i Gergio
 Vaquero (UOM), Mòdica, Eusebio Martínez (UV).**

Organitzat:

10e ANIVERSARI

**ACTES PER LA CELEBRACIÓ
 DEL DIA DE LA REPÚBLICA**

divendres 17 d'abril, 19:00 h. a la Casa de Cultura
 Presentació del llibre:
 "Valencianos y valencianas contra el nazismo y la Francia de Vichy"
 de Adrián Blas Miquel Anaya, delegat de la ARMICAL de Mauthausen en el País Valencià.
 Intervindran: Josep Antoni Serra i l'actor del llibre.

diumenge 19, 11:00 h. Diada de la celebració:
 "PENGEU BANDERES REPUBLICANES ALS BALCONS"
 Concentració i ofrena de flors a la Plaça Maria Cambrià.
 Presentació per part d'AINPEGO Maria Dolores Lloret, regidora amb el parlament de
 Dones Cabal. Finalitzarem amb la interpretació de Jaume Giménez de la cançó
 "Homenaje a Terresa" d'Ovidi Montllor.

A continuació anem amb dolçainers cap a l'Antiga Alcaldia Aquilino Barrachino on
 parlarem de la seua empremta i aportacions significatives que va deixar en la història
 del municipi. També tornarem a demanar per segon any consecutiu, un lloc on recordar
 la seua contribució a la defensa de la democràcia i la legitimitat de la Segona República.

Finalitzarem els actes del Dia de la República al Cementiri Municipal, amb l'ofrena
 de flors al monument a les republicanes i parlaments de la gent que vulga participar.

VISCA LA REPÚBLICA!

LA MEMÒRIA DEL NOSTRE POBLE

VISITA A LES FOSSES DE PATERNA
18 D'ABRIL - 11 H (CENTRE DE PATERNA)

Intersindical Cultura té el gust de convidar-vos a la presentació de l'audiovisual

“LOS CHICOS DE SAN ISIDRO”

Intervenen: **PALOMA CRUZ LÓPEZ, ANTONIO CAMARERO GEA, SUSANA CRUZ LÓPEZ**, Integtrants grup Unió Democràtica d'Estudiants d'Ensenyament Midjà(UDEEM).

DIA I HORA: Divendres 23 de gener de 2026, a les 18.30h

LLOC: Seu d'Intersindical Valenciana. Carrer Juan de Mena, 18, València (metro Àngel Guimerà)

valència
laica

INTERSINDICAL
cultura

14
ABRIL

A POR LA III REPÚBLICA
ACTOS CONMEMORATIVOS 2026

26 ABRIL

CEMENTERIO DE SAGUNTO

12.00

Homenaje a los 27 republicanos fusilados el 5 de mayo de 1939, vecinos de Sagunto, Puçol y El Puig.

61 FIRA DEL LLIBRE de València

Del 30 d'abril al 10 de maig de 2024
JARDINS DEL REAL
firallibre.com

PRESENTACIÓ LLIBRE

CARLES SENSO

DIJOUS 7 de MAIG

18:15h PRESENTACIÓ

ESPAI FONTE PRIMAVERA

PARTICIPA ÀNGEL GONZÁLEZ

ACTE D'HOMENATGE I MEMÒRIA

Des víctimes innocents retornen amb les seues famílies. Les Associacions de les Fosses 95 i 126 de Paterna, La Fossa de la Terra, volem compartir amb vosaltres este emotiu moment amb un necessari homenatge.

JUAN MOLLA
GANDIA

VICENTE RIBELLES
NEBOT

DIUMENGE
12 d'abril de 2026
Cementiri de Paterna
A les 10:30 hores

Amé la col·laboració de
PMJ ALABAJOS

Carpetania

EL PASADO

Famílies
Fosses Paterna

Paterna

PREMI MEMÒRIA DEMOCRÀTICA 2026

Aquest any hem celebrat la segona edició de la gala de lliurament del Premi Memòria Democràtica 2026, atorgat per la CAMDE-PV a aquelles persones o entitats que destaquen en la defensa i difusió de la Memòria i els Drets Humans. En aquesta ocasió, el guardó ha recaigut en Elena Tamarit Escrivà, jove periodista que durant cinc anys ha dut a terme el programa "Tenim memòria" en la ràdio pública À Punt. L'acte va ser presentat i conduït per Cristina Escrivà, qui va entrevistar a la guardonada a més d'enriquir la vetlada amb la lectura de

diversos poemes sobre l'horror de les guerres de la publicació *Poetes a la València lliure* (ACIO, 2023). El premi va consistir en un preciós socarrat, amb una al·legoria central representant una dona republicana, realitzat per la lluitadora memorialista i ceramista Annik Valldecabres.

Àngel González, president de la CAMDE-PV, va ser l'encarregat de fer lliurament del guardó, destacant la tasca incansable de la premiada per a la difusió de la Memòria Democràtica. Elena

Tamarit va subratllar el seu compromís en la difusió del treball constant de les organitzacions memorialistes. Així mateix, va fer valdre la seua decisió en dimitir de la radiotelevisió pública per la clàusula de consciència, defensant la veritat i la llibertat informativa davant de l'actual manipulació neofeixista del mitjà.

Destaquem algunes de les paraules de la guardonada:

Gràcies per aquest reconeixement. I gràcies, sobretot, a totes les persones que durant dècades heu sostingut la memòria quan encara no era una política pública ni un tema de debat mediàtic, sinó una cosa molt més fràgil.

Tenia vint-i-cinc anys quan vaig entrar per primera vegada en contacte amb el moviment memorialista. Fins aquell moment, com tantes altres persones de la meua generació, havia crescut en un país ple de silencis. Un país on es podia estudiar història, votar en democràcia i, alhora, no saber quasi res sobre les fosses comunes que hi havia a pocs quilòmetres de casa.

La memòria no sempre desapareix de manera espectacular. A vegades desapareix d'una manera

molt més subtil: simplement deixa d'explicar-se. I és en eixe moment quan entens que el problema no és només el passat. És el buit.

Quan comences a acostar-te a la memòria democràtica descobreixes que no és només una lluita, una disciplina, un tema d'investigació, una efemèride del calendari... És una manera diferent de mirar.

De sobte t'adones que el nostre present està ple d'absències. Que hi ha històries que no han tingut dret a existir en l'espai públic. Que hi ha biografies que van ser interrompudes i que encara hui continuen esperant un lloc digne en el relat col·lectiu.

I també entens una altra cosa important: que la memòria no s'ha mantingut viva gràcies a les institucions. S'ha mantingut viva gràcies a persones com vosaltres.

A les famílies que durant dècades han continuat preguntant. A les associacions que han convertit el dolor en organització. Als equips d'arqueologia i d'investigació que han posat rigor i coneixement al servei d'aquesta causa. I molt especialment a les dones. Hi ha una cosa que sempre m'ha impressionat del movi-

ment memorialista: la quantitat de dones que han sostingut aquesta lluita.

Dones que durant anys han sigut les arxiveres de la memòria familiar. Les que guardaven els documents. Les que sabien els noms, les ubicacions, les dates... I, si hui sabem el que sabem és, en gran part, gràcies a elles.

Modestament, només he intentat fer una cosa: obrir un micròfon perquè eixes històries pogueren escoltar-se. Durant cinc anys vaig tindre la sort de coordinar un espai radiofònic dedicat a la memòria democràtica. Un espai que ha volgut crear un lloc d'intimitat i de reparació simbòlica. Que ha intentat trencar (des de la nostra modestíssima parcel·la) amb la matriu cultural de la Transició i amb el famós "pacte del silenci" que, encara hui, condiciona la nostra memòria col·lectiva. I crec que cal dir-ho clar: els mitjans públics han de garantir espais així. En tots els formats possibles. Per respecte a les víctimes del passat i també per responsabilitat amb les generacions futures.

Però si alguna cosa he après de vosaltres és que la memòria té una capacitat extraordinària de resistència. Per això, més que

un premi, m'agradaria entendre aquest moment com una responsabilitat compartida. La responsabilitat de continuar fent memòria, de continuar defensant bones pràctiques i de no mercantilitzar la lluita. De fer-ho amb rigor, amb ètica i amb companyonia. Moltes gràcies.

Una preciosa vesprada que, sens dubte, guardarem en el record.

Redacció
CAMDE-PV

CRÒNICA. HOMENATGE A JUAN BAUTISTA PESET ALEIXANDRE

El passat 24 de maig, quan es complien 85 anys de l'assassinat de Juan Bautista Peset Aleixandre al Terror de Paterna, València va tornar a caminar contra l'oblit. Convocats per la Coordinadora d'Associacions per la Memòria Democràtica del País Valencià (CAMDE-PV), i junt amb la Plataforma de les Fosses de Paterna, Carmen Peset, la Universitat de València i altres destacats col·laboradors i col·laboradores, més d'un centenar de persones participaren en un homenatge que fou molt més que un acte institucional: fou una afirmació col·lectiva de memòria, dignitat i compromís democràtic davant la impunitat del franquisme.

La jornada començà amb la Processó de la Memòria, un recorregut solemne des de la porta del Cementeri General de València fins al nínxol on reposen les restes del rector republicà. El so greu i emocionat de les dolçaines i tabals d'Es-

trela Roja va acompanyar el caminar de familiars, activistes memorialistes, representants universitaris i ciutadania compromesa. Cada pas semblava desafiar el silenci imposat durant dècades sobre les víctimes de la repressió franquista.

Conduït per Isabel Cunyat, l'acte reuní veus diverses que, des de l'emoció i el rigor històric, dibuixaren el perfil polièdric de Peset: metge humanista, científic brillant, rector compromés amb la universitat pública, republicà lleial i defensor incansable de la justícia social. Hi intervingueren el cantautor Pau Alabajos, Estrela Roja, Carmen Peset –neta de l'homenatjat–, Àngel González, president de la CAMDE-PV, la subdirectora de *Levante-EMV*, Isabel Olmos, l'historiador Ricard C. Torres i el vicerector de la Universitat de València, Carlos López Olano.

Tots coincidiren a assenyalar que l'afusellament de Peset no fou un fet aïllat

ni una simple venjança política: fou part d'una maquinària d'extermini dissenyada per aniquilar la intel·ligència crítica, la cultura democràtica i l'esperança republicana. Després de dos consells de guerra sense garanties jurídiques ni cap prova, el règim franquista condemnà a mort un home reconegut fins i tot per aquells que no compartien les seues idees polítiques. El van matar per representar tot allò que el feixisme temia: el coneixement, l'ètica pública i la defensa d'una societat més justa.

“Peset, un home bo”, recordaren diverses de les intervencions, reprenent l'expressió del nostre poeta Vicent Andrés Estellés, que millor sintetitza el record popular de qui mai no abandonà els seus principis ni tan sols davant la persecució i la mort. El seu assassinat pretenia sembrar la por i esborrar una manera d'entendre la universitat i la política al servei del poble. Vuitanta-cinc anys després, tanmateix, la seua memòria continua viva en aquells que seguim defensant la ciència davant el fanatisme, la cultura davant l'odi i els Drets Humans davant qualsevol forma d'autoritarisme.

L'homenatge no es limità a l'evocació sentimental. Fou també una reivindicació política i ètica de la memòria democràtica com a eina indispensable per construir una societat veritablement lliure. Perquè recordar Peset significa reclamar veritat històrica, justícia i reparació per a les víctimes del franquisme; significa denunciar la impunitat que encara persisteix; i significa transmetre a les noves generacions que no pot haver-hi una democràcia sòlida sobre l'oblit imposat, sense memòria.

En temps en què els discursos reaccionaris tornen a obrir espai a l'odi i al revisionisme, l'acte en memòria de Juan Bautista Peset reafirmà una convicció irrenunciable: davant el feixisme, memòria; davant el silenci, veritat; davant l'oblit, dignitat republicana. Feixisme mai més!

Àngel González
Maig 2026

NOTÍCIAS DE LA CAMDE-PV

Les Missions de la Memòria: cinc mesos d'educació en memòria i compromís democràtic

Les Missions de la Memòria continuen avançant durant 2026 amb força renovada. En tractar-se d'un programa subvencionat per l'Àrea de Memòria Democràtica de la Diputació de València, el seu calendari d'execució coincideix amb l'any natural i no amb el curs escolar. A més, enguany les activitats van començar abans de l'habitual, ja al gener, consolidant un projecte que, després de més d'una dècada de trajectòria, s'ha convertit en una referència educativa en memòria democràtica i drets humans al País Valencià.

Entre gener i maig es van desenvolupar activitats en nombrosos centres educatius i entitats socials: Som Escola València, IES Jaume II El Just de Tavernes de la Vallidigna, IES Sucro d'Albalat de la Ribera, IES Joan Baptista Peset i Aleixandre de Paterna, IES núm. 5 del Port de Sagunt, IES Almussafes, IES Lluís Simarro de Xàtiva, IES núm. 1 de Canet d'en Berenguer, IES Ausiàs March,

IES Serpis, IES Clot del Moro, Escola Comarcal de Picassent, Associació Projectes Tirant, Escola de Persones Adultes Enric Valor, Grup d'Intervenció Comunitària de Castelló de la Ribera i la Penya Soterraña. Les activitats van incloure visites al Cementeri de Paterna, recorreguts per la València republicana i franquista, així com conferències sobre repressió franquista, memòria democràtica, drets humans i el paper de les dones durant la República i la dictadura.

Al llarg d'aquests cinc mesos van participar al voltant de 1.180 persones, entre alumnat d'ESO i Batxillerat, estudiants d'escoles de persones adultes, associacions i col·lectius ciutadans. Centenars de joves van poder acostar-se a la veritat històrica a través de testimoniatges directes, investigacions històriques i evidències arqueològiques procedents de les exhumacions de fosses comunes. De la mateixa manera, la participació de persones adultes va posar de manifest que la memòria democràtica constitueix un patrimoni col·lectiu que interpel·la al conjunt de la ciutadania.

Maig va estar marcat per una circumstància excepcional. A partir del dia 11 decidim suspendre temporalment la programació de Les Missions de la Memòria en solidaritat i suport actiu a la vaga indefinida de l'educació pública al País Valencià. Considerem que la defensa de la memòria democràtica i la defensa d'una educació pública, inclu-

siva i de qualitat formen part d'una mateixa lluita, perquè no pot existir una ciutadania plenament democràtica sense un ensenyament capaç de transmetre coneixement, pensament crític i consciència històrica.

Malgrat aquesta interrupció, el balanç dels primers cinc mesos de l'any és extraordinàriament positiu. Les 1.180 persones participants representen altres tantes oportunitats per a conèixer les conseqüències del feixisme, reflexionar sobre la importància dels drets humans i enfortir els valors democràtics. En un context en el qual el negociacionisme, la banalització de les dictadures i els discursos d'odi troben nous espais de difusió, cada xarrada, cada visita i cada activitat de Les Missions de la Memòria constitueix un acte pedagògic de resistència democràtica. Perquè recordar no és mirar al passat amb nostàlgia, sinó comprendre el present per a construir un futur més just i garantir que tragèdies com les viscudes sota el franquisme no tornen a repetir-se.

Links vídeos missions:

https://www.youtube.com/watch?v=CYSByLCw4_c

<https://www.youtube.com/watch?v=WlsA06Yd1m0&t=184s>

<https://www.youtube.com/watch?v=a-1qNvNT8lbc>

5es Jornades Pompeu Fabra. Llengua, Repressió i Exili

Convidats per l'organització, el passat 25 de gener participarem en les V Jornades Pompeu Fabra celebrades a Sant Feliu de Codines. La CAMDE-PV va estar representada per Àngel González en la taula redona «La repressió franquista als Països Catalans. Una mirada al País Valencià», un espai d'intercanvi i reflexió sobre les conseqüències de la dictadura franquista als nostres territoris. Durant la intervenció presentarem el treball realitzat en el Cens de Víctimes de la Guerra, el Franquisme i la Transició del País Valencià, explicant-ne el funcionament i destacant el seu valor com a ferramenta d'investigació, recuperació de la veritat històrica i reconeixement de les víctimes de la repressió. Així mateix, exposarem el cas paradigmàtic de Paterna, on foren assassinades 2.238 persones entre la postguerra i els primers anys de la dictadura. Analtzarem l'origen i el desenvolupament d'aquella repressió sistemàtica, així com la llarga lluita de les famílies per la veritat, la justícia i la reparació. La jornada va permetre compartir experiències amb altres entitats memorialistes i reafirmar una idea fonamental: la memòria democràtica constitueix un patrimoni col·lectiu que hem de preservar i transmetre a les noves generacions perquè l'oblit i la impunitat no tornen mai més a imposar-se.

Presentació del número 5 d'Els Nostres Quaderns

El passat 5 de febrer va tindre lloc, a l'Octubre Centre de Cultura Contemporània de València, la presentació pública del número 5 d'Els Nostres Quaderns, dedicat en aquesta ocasió a Drets Humans i Educació. L'acte va comptar amb l'assistència d'un nodrit grup de docents i professionals de l'àmbit educatiu, reflectint l'interés creixent que desporten les propostes pedagògiques vinculades a la memòria democràtica i l'educació en valors.

La presentació va anar a càrrec de Cristina Escrivà, Àngel González, Rafael Oriola, Aina Sebastián i Andreu Romero, que participaren en una taula de debat en la qual es van exposar els principals continguts i línies de reflexió que articulen aquest nou número de la revista. Al llarg de l'acte es va destacar la importància de l'educació com a eina fonamental per a la promoció dels drets humans, la construcció d'una ciutadania crítica i compromesa, i la transmissió dels valors democràtics. Així mateix, es presentaren els diferents articles que

integren el dossier central, elaborat per especialistes universitaris, docents i investigadors que aporten experiències, anàlisis i propostes educatives relacionades amb la memòria democràtica, l'ensenyament de la història recent i la defensa dels drets humans.

La presentació va permetre generar un espai de trobada i diàleg entre professorat, investigadors i activistes memorialistes, reafirmant el compromís d'Els Nostres Quaderns amb la difusió del coneixement, l'educació democràtica i la construcció d'una societat més justa, inclusiva i respectuosa amb els drets fonamentals.

Presentació del llibre *Valencians i valencianes contra el nazisme i la França de Vichy*

El passat 19 de febrer va tindre lloc, en la Societat Coral el Micalet de València, la presentació de l'última obra d'Adrián

Blas Mínguez Anaya, destacat investigador i company compromés des de fa anys amb la recuperació de la memòria de les víctimes valencianes del nazisme. Sota el títol Valencians i valencianes contra el nazisme i la França de Vichy, l'autor ofereix un rigorós i minuciós treball que contribueix a aprofundir en el coneixement d'una de les pàgines més dramàtiques de la nostra història contemporània. A través de documentació inèdita, testimoniats i un exhaustiu treball d'arxiu, l'obra rescata les trajectòries vitals d'homes i dones valencians que van patir la persecució, l'exili, la deportació i la repressió exercida pel nazisme i el règim col·laboracionista de Vichy. La presentació va permetre acostar al públic les principals troballes d'aquesta investigació, així com reflexionar sobre la importància de preservar la memòria dels qui van lluitar contra el nazisme i van defensar els valors de la llibertat, la democràcia i els drets humans.

Un pas cap a la justícia: primera declaració d'una familiar d'una víctima del franquisme als jutjats de Paterna

La lluita per la veritat, la justícia i la reparació de les víctimes del franquisme va viure el passat 9 de febrer un moment d'especial transcendència als jutjats de Paterna. La magistrada titular del Jutjat d'Instrucció núm. 5, Raquel Tribaldos, assistida per la fiscal delegada de Memòria Democràtica de València,

Susana Gisbert, va prendre declaració en qualitat de testimoni denunciant a Carolina Martínez, néta de José Manuel Murcia Martínez, dins de les diligències obertes arran d'una querella presentada en 2022 per assassinat i desaparició forçada. La compareixença constitueix una fita rellevant, ja que es tracta de la primera declaració practicada als jutjats de Paterna en relació amb les querelles impulsades per familiars de víctimes de la repressió franquista. Un fet que obri una via d'esperança per a aquells que, durant dècades, han reclamat l'accés efectiu a la justícia davant els crims comesos per la dictadura.

José Manuel Murcia Martínez, avi de Carolina Martínez, jornaler i regidor socialista d'Agricultura de l'Ajuntament d'Aiora, va ser afusellat el 6 de novembre de 1939 després d'un consell de guerra sense garanties processals. Visiblement emocionada després de prestar declaració, Carolina Martínez va recordar la memòria d'aquells que mantingueren viva la història familiar durant dècades de silenci i por: «La meua iaia i la meua mare estarien orgulloses», va afirmar a l'eixida dels jutjats.

Durant la compareixença es van aportar testimonis familiars, documentació històrica i correspondència personal que ajuden a reconstruir els fets i a contextualitzar la persecució patida per la família. La querella presentada per-

segueix l'esclariment judicial dels fets, la determinació de responsabilitats, el reconeixement de la naturalesa dels crims comesos i la construcció d'una veritat judicial que dignifique les víctimes. Tot això en consonància amb els principis de Veritat, Justícia, Reparació i Garanties de No Repetició que inspiren el Dret Internacional dels Drets Humans.

Alacant reivindica la continuïtat de les exhumacions i la memòria de Miguel Hernández

El passat 29 de març, la Comissió Cívica d'Alacant per a la Recuperació de la Memòria Històrica va convocar un acte públic per informar sobre la situació de bloqueig que pateixen les exhumacions pendents de les víctimes del franquisme soterrades a les fosses comunes de la parcel·la 12 del cementeri d'Alacant. En l'acte va participar de manera destacada l'Associació de Familiars de Víctimes del Franquisme d'Alacant, que va denunciar la paralització d'aquests treballs i va reivindicar el dret de les famílies a recuperar i identificar els seus éssers estimats.

Després de la concentració, les persones assistents van retre homenatge al poeta del poble, Miguel Hernández, mitjançant una ofrena floral i la lectura de poemes davant de la seua tomba. Un emotiu acte de memòria i compromís democràtic que enllaça amb una tradició mantinguda de forma ininterrompuda des de 1976, convertint-se en una

de les convocatòries memorialistes més arrelades del País Valencià.

Riba-roja de Túria acull l'exposició Paterna. Les Guardianes de la Memòria

Coincidint amb els actes commemoratius del 8 de Març, Dia Internacional de les Dones, el municipi de Riba-roja de Túria va inaugurar l'exposició «Paterna. Les Guardianes de la Memòria», una mostra impulsada per la fotògrafa i documentalista Eva Máñez que ret homenatge a les dones que, durant dècades, van mantindre viva la memòria de les víctimes de la repressió franquista.

La presentació va comptar amb la participació de l'autora, juntament amb les autoritats municipals, una nodrida representació de la CAMDE-PV i nombrosos familiars de persones represaliades per la dictadura. L'exposició posa en valor el paper fonamental exercit per mares, filles, esposes i netes que, davant el silenci i l'oblit imposats durant dècades, es van convertir en guardianes de la memòria i en protagonistes de la lluita per la veritat, la justícia i la reparació.

La mostra constitueix un emotiu reconeixement a aquestes dones, la perseverança de les quals ha sigut decisiva per a la recuperació de les fosses de Paterna i per a la dignificació de les víctimes del franquisme.

Presentació a Gandia del Cens de víctimes de la guerra, el franquisme i la Transició

El passat 28 de març va tindre lloc a Gandia, a la delegació de la Universitat de València, la presentació del Cens de víctimes de la guerra, el franquisme i la Transició del País Valencià. La Coordinadora d'Associacions per la Memòria Democràtica del País Valencià (CAM-DE-PV) va donar a conèixer els últims avanços d'aquesta eina fonamental per a la recuperació de la memòria democràtica i el dret a la veritat. El projecte ha superat ja els 12.900 registres de víctimes, consolidant-se com una de les iniciatives d'investigació i documentació més importants desenvolupades en l'àmbit memorialista valencià.

Entre les novetats més destacades figura la incorporació de víctimes dels bombardejos patits per diverses localitats valencianes, amb prop de 1.400 registres ja documentats, així com la inclusió de més de 1.750 combatents

morts al front o en hospitals militars. Igualment, continua la incorporació de persones represaliades pel franquisme mitjançant l'empresonament, superant-se ja els 1.600 registres de dones empresonades en diferents presons valencianes.

El Cens, finançat i impulsat per la CAM-DE-PV, constitueix una eina pública de consulta i investigació que permet cercar informació per noms, localitats, professions o tipologies repressives, facilitant l'accés a familiars, investigadors i ciutadania. Aquest treball col·lectiu representa un pas decisiu per rescatar de l'oblit milers de víctimes i continuar avançant en els principis de veritat, justícia, reparació i garanties de no repetició.

<https://censvictimesguerraifranquismepv.org/>

Per a consultar les estadístiques:

<https://censvictimesguerraifranquismepv.org/estadistiques/>

Lliurament de dues víctimes identificades a Paterna

El passat 12 d'abril, coincidint amb l'acte de commemoració de la proclamació de la II República, es va celebrar a Paterna, al Memorial 2238, la cerimònia de lliurament a les seues famílies de les restes identificades de dues víctimes de

la repressió franquista exhumades de les fosses 95 i 126. L'acte, codirigit per María Navarro i Isabel Gómez, va constituir un emotiu homenatge a aquells que van ser vilment assassinats per la dictadura i un nou pas en la recuperació de la veritat, la justícia i la reparació, posant fi a un llarg dol i a dècades d'espera.

La cerimònia va comptar amb la presència de Natalia Enguix, vicepresidenta primera de la Diputació de València, així com de diversos alcaldes i regidors, familiars de les víctimes i representants de la CAMDE-PV. En un ambient de profund respecte i emoció, les famílies van poder recuperar les restes dels seus éssers estimats, posant fi a dècades d'incertesa i reivindicant la seua memòria davant l'oblit imposat pel franquisme.

Commemoració del 95é aniversari de la proclamació de la II República

El passat 12 d'abril es va celebrar, com ve sent habitual des de fa més de dues dècades, la festa reivindicativa de la pro-

clamació de la II República al Cementiri de Paterna, un dels principals Llocs de Memòria del País Valencià. Convocat per la Plataforma 14 d'Abril, en col·laboració amb la CAMDE-PV i altres organitzacions, l'acte va reunir nombroses persones i col·lectius memorialistes en una jornada de record, compromís i reivindicació democràtica.

Durant l'homenatge es va recordar les 2.238 dones i homes assassinats per la repressió franquista al Terrer de Paterna, símbol de la barbàrie feixista i de la lluita per la llibertat. Les diferents intervencions van insistir en la necessitat de mantindre viva la memòria democràtica com a instrument de veritat, justícia i reparació per a les víctimes i les seues famílies, davant qualsevol intent d'oblit o negacionisme.

L'acte també va servir per reivindicar els valors republicans de llibertat, igualtat i solidaritat, així com per expressar un ferm compromís amb la pau i el rebuig a totes les guerres, genocidis i agressions imperialistes. En un moment marcat per l'avenç dels discursos d'odi i la intolerància, les persones assistents van

fer una crida a la unitat de les forces democràtiques i d'esquerres davant del feixisme, reivindicant la República no sols com a memòria del passat, sinó també com a horitzó de futur per a una societat més justa, lliure i democràtica.

Presentació del llibre de Carles Senso: *Los ojos de Moscú*

En el marc de la Fira del Llibre de València, el passat 7 de maig va tindre lloc la presentació de *Los ojos de Moscú*, l'última obra de l'historiador i periodista Carles Senso. L'acte va comptar amb la participació del mateix autor i d'Àngel González, president de la CAMDE-PV, que van dialogar sobre la situació actual de la memòria democràtica i sobre el contingut i el context històric d'una investigació que contribueix a aprofundir en el coneixement de la història contemporània i de les complexes dinàmiques polítiques del segle XX. La presentació va generar un enriquidor espai de reflexió i debat sobre el passat i la seua projecció en el present. Una cita destacada dins de la programació de la Fira del Llibre de València, que va tornar a demostrar l'interés social per les obres compromeses amb la recuperació i divulgació de la nostra memòria col·lectiva.

Presentació de la novel·la d'Helena Carreras: *Pues de garota*

El 19 de maig, a l'Octubre Centre de Cultura Contemporània de València, en un

acte organitzat per la CAMDE-PV i amb la participació de l'autora, catedràtica de llengua i literatura catalanes d'ensenyament secundari, i d'Àngel González, conductor de l'acte, va tindre lloc la presentació d'aquesta novel·la fascinant sobre el rerefons de l'opressiva i repressiva postguerra, la corrupció generalitzada i el desenvolupisme del franquisme. Un relat intens i captivador que transporta el lector a una època fosca marcada pel poder, la por i les contradiccions d'un règim que va sotmetre tota una societat.

Homenatge a les víctimes del bombardeig feixista del Mercat d'Alacant

Un any més, Alacant es va reunir per honorar la memòria de les víctimes del bombardeig feixista del 25 de maig de 1938, una de les majors tragèdies patides per la població civil durant la Guerra d'Espanya. Convocat per la Comissió

Cívica d'Alacant, l'acte d'homenatge va congregar familiars, representants d'associacions memorialistes i ciutadania compromesa amb la defensa dels drets humans i la memòria democràtica.

En un ambient carregat d'emoció i recolliment, es va recordar les més de 300 persones que van perdre la vida sota les bombes que van sembrar el terror sobre una ciutat indefensa. Els seus noms, les seues històries i el seu sofriment van tornar a estar presents en una cerimònia que no sols mirava cap al passat, sinó que reivindicava el deure de preservar la memòria davant l'oblit i la tergiversació de la història.

Les intervencions van posar l'accent en la dignitat de les víctimes i en la necessitat de continuar reclamant veritat, justícia i reparació. També es va expressar un ferm rebuig a les anomenades lleis de concòrdia o discòrdia que pretenen diluir les responsabilitats històriques de la repressió i negar o retallar els

avanços aconseguits en matèria de memòria democràtica.

Huitanta-set anys després d'aquell criminal bombardeig, l'homenatge va concloure amb un missatge de compromís col·lectiu: mantindre viva la memòria dels qui van patir la barbàrie feixista perquè les noves generacions comprenquen el valor de la pau, la democràcia i els drets humans. Recordar continua sent, hui més que mai, un acte de justícia.

Important acte d'entrega de deu cossos a Paterna

L'últim dia del mes de maig va haver-hi un acte en el Cementeri de Paterna, amb el lliurament de deu cossos identificats, amb gran ressò mediàtica, ressaltant que les famílies havien recuperat les restes dels seus avantpassats afusellats en el franquisme.

Àngel González
Maig 2026

EXPOSICIONS

Les dones denuncien, rescaten, abraçen des de l'art

La Universitat de València i l'IVAM presenten tres mostres on la presència de la dona és evident. Us anime a visitar-les per la manera polièdrica de visibilitzar la presència activa de les dones en l'art i la vida pública: l'actual participació col·lectiva en la denúncia d'injustícies, el rescat i visibilització d'espais d'identitat i trobada amb una mirada personal i pel paper per a recuperar la memòria artística en el llegat de Julio González on s'hi troben reflectits els rols en la progressiva incorporació d'elles a la vida pública durant la primera meitat del segle XX.

Des del 12 de març fins al 24 de maig de 2026 podem visitar l'exposició **Còmic palestí. Veus pròpies, crit col·lectiu** en la Sala de Bigues del Centre Cultural La Nau.

Còmic palestí, Veus pròpies, crit col·lectiu, Sala de Bigues, Centre La Nau. Universitat de València

En un moment històric marcat pel genocidi patit a Gaza pel poble palestí i la seriosa necessitat de reflexió i denúncia, aquesta mostra presenta el treball d'onze artistes palestins, entre els quals hi ha una important participació femenina.

La mostra s'articula en relats curts de vivències personals dels mateixos artistes que denuncien la colonització patida al seu territori sota la força exercida pel sionisme durant els darrers setanta-cinc anys. Amb el llenguatge del còmic els i les artistes narren vivències quotidianes de la pèrdua de la llar i de les arrels, el sentiment d'apàtrida generat per les migracions forçoses provocades per la colonització, la violència dels bombardejos i el sofriment de la població. En el cas dels menuts, per les dificultats d'assistir a escola, la por i el sentiment de presoners...

La selecció de treballs mostra la qualitat tècnica i estètica dels i les artistes palestines. La narració visual és rica en recursos gràfics on primen: els contrastos de plans i angles de visió en les composicions, l'ús del blanc i negre, les monocromies i els accents de color, especialment el roig, per a subratllar la cruïra de la guerra i la por. És molt interessant també, l'ús de personatges o d'elements simbòlics amb què repre-

senten tant l'imaginari col·lectiu, al voltant del procés històric esdevingut, com les arrels culturals del seu territori que se n'han vist afectades, sense perdre un fil d'esperança perquè s'hi representa el passat, el present i el desig de futur. Aquesta mostra evidencia la importància del còmic social per a intervenir en una realitat social imposada, alhora que dona veu al silenci i marginació del poble palestí i lloc als necessaris espais de reflexió actius, a l'abast de la interpretació tant dels menuts com dels més grans.

Al mateix centre, a la Sala Estudi General, des del 10 de març fins al 5 de juliol de 2026 podem visitar la mostra ***Girar***

Girar com a planetes que giren en el seu prat nocturn. Espais d'afectivitat entre dones, Sala Estudi General. Centre La Nau. Universitat de València

com a planetes que giren en el seu prat nocturn. Espais d'afectivitat entre dones. Ens proposa, a través de les pràctiques i propostes de diverses artistes contemporànies, una reflexió que ens sub-

mergeix en la temàtica de l'afecte i el desafecte entre dones des de la mirada i els vessants sensibles de l'experiència, la memòria i les genealogies afectives. L'exposició aborda quatre àmbits: in illo tempore, el continuïum lesbià, diferència específica i invisibles; àmbits que s'interrelacionen i dialoguen entre si per a mostrar d'allò que és vulnerable alhora que poderós en les identitats i vivències de les dones des del més íntim fins al que és més universal.

S'hi exhibeixen projectes d'hibridació de diversos llenguatges: vídeo-performance i escultura, instal·lació pictòrica i objecte, fotografia, pintura i obra gràfica en què es mostren amb subtileza històries de vida passades i presents, suggerides i narrades pels objectes reciclats en uns casos i reinterpretats en altres. El cromatisme, les textures, l'ús del neó i la llum, el contrast gràfico-plàstic amb els materials reciclats i les fotografies en blanc i negre construeixen una narració visual que representa diversos espais i imatges que formen part de l'imaginari de les dones al llarg del temps. L'exposició rescata aquells llocs de relació com una cartografia social alhora que lloc de reivindicació de la diversitat.

Amb motiu del 150 aniversari del naixement de Julio González, l'IVAM presenta l'exposició ***La dona en l'obra de Julio González*** des del 27 de març de 2026 fins al 27 de febrer de 2027, amb una

La dona en l'obra de Julio González, IVAM Centre Julio González

perspectiva fins ara inèdita. Per una banda, el reconeixement del paper de les tres dones que van ser fidels a la seua memòria i el seu llegat, gràcies al qual s'hi amplià el fons de l'IVAM: Roberta González, Carmen Martínez i Vivian Grimminger; i, per l'altra, l'anàlisi de la temàtica de la dona al llarg de l'evolució de la seua obra.

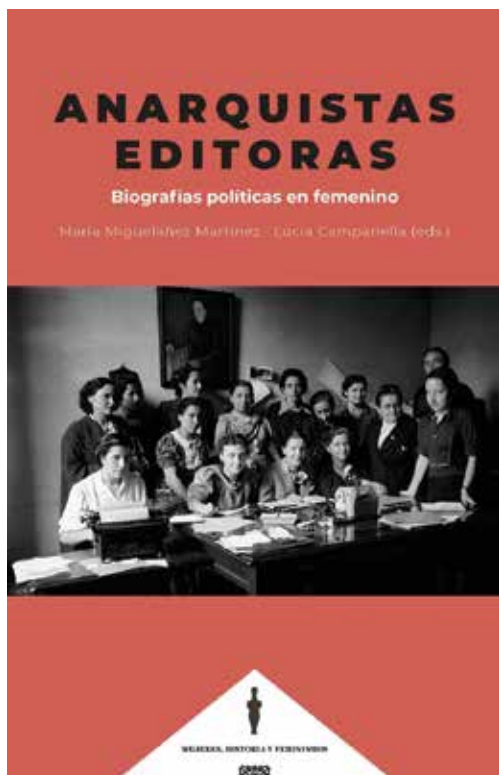
S'exhibeixen 148 obres en què veiem la seua evolució des de la figuració i el volum fins a les formes buidades i sintètiques de la seua abstracció. Si bé, al

principi, la temàtica del cos femení va estar pretext per a l'experimentació, al llarg del seu treball es reflectirà d'una manera íntima, alhora que universal, l'evolució de les dones contemporànies a l'autor. Hi trobem des de la interpretació de la dona idealitzada fins a la representació de dones quotidianes: dones 'urbanita' que evidencien la modernitat d'una societat en procés d'alliberament, les camperoles i les maternitats que visibilitzen la llarga història de submissió als hòmens i les tasques de la llar d'un món antic, així com la 'Montserrat' i la 'Dona pentinant-se enfront de l'espill' que són símbol de les dones fortes i heroiques que lluiten enfront del terror i el dolor de la guerra.

El conjunt d'obres evidencia el domini interdisciplinari de Julio González, amb una gran riquesa gràfico-plàstica i un ric cromatisme. El delicat tractament de les formes en els relleus de coure i metall que semblen dibuixar-se sobre el buit i les ombres amb els reflexos de la llum, ens mostren la càlida subtileza de Julio González en el seu procés de treball i la seua mirada cap a l'univers de la dona.

Text i fotografia de Gràcia Gil

María Migueláñez Martínez i Lucía Campanella (eds.), **Anarquistas editoras. Biografías políticas en femenino**, Albolote, Granada, Comares, 2025, amb 265 pàgines, fotografies i documents.

El llibre dialoga amb tres camps de coneixement, la rellevància i l'actualitat del qual són patents: la història del llibre i de l'edició, la història de les dones i els estudis sobre l'anarquisme.

Ens trobem davant una obra que recupera el paper de les dones en la cultura impresa anarquista. Saca a la llum els noms de les anònimes companyes de militants molt ben coneguts. El llibre revela les seues trajectòries i la manera en què van assumir tasques editorials en el marc de la militància política. Aquestes tasques van abastar des de la creació de periòdics, i col·leccions, fins a l'escriptura, traducció, correcció, maquetació, impressió, publicació, distribució i finançament de materials impresos, accions quasi sempre desenvolupades en contextos adversos. Rescatar, analitzar i comprendre aquestes pràctiques en el seu context històric reposiciona a les dones dins de l'anarquisme transnacional i de la seua copiosa cultura impresa. Per primera vegada, a més, s'ofereixen imatges de moltes d'elles, recuperades d'arxius de premsa, polítics i familiars. Els capítols se centren en dones concretes o en grups que van reconfigurar la cultura impresa del seu temps. Apareixen figures vinculades a líders anarquistes, però enfosquides per eixes relacions, com Mabel Holland Greu o Sofia Ananiev; fundadores de grups familiars i d'afinitat política, com Carmen Paredes o María Collazo; militants que van transcendir fronte-

res, com a Luz Bressole Cienfuegos i Maria Lacerda de Moura; o pedagogues que van fer de l'edició educativa el seu camp de lluita, com Ángeles Montesinos i Isabel Hortensia Pereyra. També s'anàlitzten col·lectius com el *Gruppo Emancipazione della Donna* i *Mujeres Libres*. Sobre aquest últim, el llibre aporta una contribució decisiva en estudiar la labor editorial en l'exili de dues de les seues figures més rellevants: Lucía Sánchez Saornil i Mercedes Comaposada.

En la nòmina d'autores i autors col·laboradors d'aquesta publicació, coordinada per les historiadores María Migueláñez Martínez (Universitat Carles III de Madrid) i Lucia Campanella (Universitat Oberta de Catalunya), que han exercit com a editores literàries, comptem amb 13 solvents investigadores i investigadors espanyols i estrangers com: Constance Batman (el Regne Unit), Michela Cimbalo (Itàlia), Alejandro Civantos (Granada), Eduardo Godoy Sepúlveda (Xile), Mike Jones (el Regne Unit), Jordi Maíz Chacón (Illes Balears), Beatriz Martínez López (Barcelona), Diego Mellado Gómez (Xile), Angela Roberti (el Brasil), Graciela Sapriza (l'Uruguai), Susana Sueiro Seoane (Madrid), Ignasi C. Soriano Jiménez (Burgos) i Laura Vicente Villanueva (Vilanova i la Geltrú). En resum, una obra de recomanable lectura.

Gabriel Benavides Escrivà
ACIO

Voleu pujar a la nostra barca?

Victòria Cremades, Alba Fluixà, Consol Martínez Bella, Mercé Viana i Montse Anfruns. *Violetes a desdir!* Coordinació i direcció, Maria Carme Arnau i Orts, i Maria Fullana, il·lustracions, Pepa Úbeda. Disseny de la coberta, Cèsar Amiguet, La Consentida, València, 2026, p. 96

Les Edicions Violeta del País Valencià naixen per a pal·liar un buit existent al nostre país respecte a la poesia de dones: sembla que el centenar -o pot-

ser més- de poetes valencianes no troba fàcil el camí per a donar-se a conèixer ni dins el propi territori ni arreu de la resta dels Països Catalans.

La pretensió de la col·lecció encetada, *Violetes a desdir!*, és publicar un tast -15 poemes- de cadascuna d'aquestes autores. En el primer volum apareixen autores reconegudes -Victòria Cremades, Consol Martínez Bella-, una autora jove -Alba Fluixà Pelufo- i una autora reconeguda com a contista i pedagoga però poc coneguda com a poeta -Mercé Viana-. Hi ha la intenció de fer un apartat *in memoriam* a una autora desapareguda, en aquest cas l'enyorada Montse Anfruns. També hi ha el propòsit d'incloure en cada volum autores de dalt a baix del territori valencià.

En aquesta aventura s'ha *embarcat* (mai millor dit) el col·lectiu d'Escola Valenciana, uns dels més actius del País Valencià en aquest temps tan gris, retrògrad i perseguidor del català i del nostre poble. Sense gens d'afany de lucre, i amb una generositat immensa que no para compte en l'esforç de fer presentacions arreu del país, Escola Valenciana és un recer i un esperó per a aquestes *Edicions Violeta* que acaben de nàixer.

Seguim les passes de Maria Mercè Marçal, també molt enyorada, i tirem avant en aquesta singladura que, si la sort l'acompanya, és possible que no tinga final.

Maria Fullana

Cartell de Luis Manglano

Teatre Lliure de Benimaclet, *La gent que viu al món*, València, Teatro Cículo de Benimaclet, 13-14 de juny, 2026.

La gent que viu al món és una obra de creació col·lectiva de grup de Teatre Lliure de Benimaclet que treballa des de fa 15 anys amb un fort compromís social. Està plantejada amb una estructura fragmentària com un relat col·lectiu que travessa temps i experiències per reflexionar sobre la guerra, la memòria i la resistència a partir de l'obra de Maria Beneyto.

L'estructura en tres parts de l'obra està vinculada a tres textos de Beneyto:

el poema "*la ciutat bombardejada*", la novel·la *La dona forta* i la tercera part *El riu ve crescut*. Ells són el fil que ha donat pas a la creació col·lectiva. Al final, el text és el pretext per parlar de nosaltres.

Un dels plantejaments del grup que ha volgut reflectir a l'obra és la necessitat d'establir ponts entre passat i present. El patiment de la Guerra Civil dialoga amb conflictes actuals, amb la inclusió del fragment del poema de Rafeef Ziadah *Nosaltres ensenyem vida, senyor*: "Cent morts, dos-cents morts, un miler de morts". Aquesta repetició insistida converteix les xifres en una denúncia contra la indiferència i la deshumanització.

El paper de les dones és l'eix central i vertebrador. L'escena *Dones fortes* sintetitza aquesta mirada col·lectiva i reivindicativa: "Dones fortes / en un món d'hòmens / en una dictadura". A través de textos de creació pròpia mostra experiències de dolor, opressió i lluita, però també de resistència i dignitat. Així, es posa veu a realitats sovint silenciades, des de la càrrega de la maternitat fins a la violència estructural.

Les històries personals aporten una dimensió íntima que pretén humanitzar els esdeveniments històrics. En *La desbandada*, per exemple, el record familiar transforma la tragèdia en memòria: "Dormien en el camp sobre una manta, van passar fam, fred, por...". El text incor-

pora altres formes de desastre, com les riudes de 1949 i 1957, que remeten a episodis actuals com la DANA. Aquest vincle posa en relleu la vulnerabilitat contemporània davant les catàstrofes climàtiques i, sobretot, les responsabilitats humanes. En aquest sentit, el fragment “L’aigua... no pren decisions. Les decisions són humanes” amplia la reflexió cap a la gestió del territori i la crítica social, establint paral·lelismes entre la destrucció de la guerra i la dels fenòmens naturals agreujats per l’acció humana.

En conjunt, *La gent que viu al món* és una proposta humil però poderosa, nascuda de la necessitat de compartir estimes i lluites. El teatre esdevé un espai de trobada i consciència que ens vincula amb els altres i amb el món, i ens recorda que darrere de cada història hi ha vides —les nostres o les dels altres— que mereixen ser escoltades.

Anna Gascón
Teatre Lliure de Benimaclet,
juny, 2026

La revista Els Nostres Quaderns, el butlletí de la CAMDE-PV, és un treball de tots i totes, per això vos animem al fet que sigueu lliures de contactar amb nosaltres per millorar-la. Volem expressar el nostre agraïment a les persones que han ajudat a fer possible aquesta publicació, de distribució gratuïta.

FES-TE AMIC-AMIGA SIMPATITZANT DE LA CAMDE-PV

Sol·licitud d'inscripció: E-mail: memoriademocraticapv@gmail.com

Envia un missatge demanant informació, amb les teues dades personals, telèfon i e-mail i ens posarem en contacte al més prompte possible. Des de diferents àmbits, necessitem persones que participen en la difusió de la memòria democràtica. Inclòs d'aportacions lliures d'ajuda econòmica per a desenvolupar els nostres projectes.

Nora Albert, dibuix Román
Sánchez. ACIO

UN POEMA PER A RECORDAR

NORA ALBERT [pseudònim d'Helena Alvarado] (Lleida / Punta Galera, 1947- Eivissa, 2023)

Poeta, filòloga, assagista i traductora. Va ser catedràtica de Llengua i Literatura catalana a l'Institut Verdaguer de Barcelona, i a Eivissa a la Universitat de les Illes Balears. Amb estudis de Belles Arts, va fer projectes fotogràfics.

Una espurna col·lapsa el cel

Si encar la terra esdevé més inhòspita
si s'esberlen les dreceres d'antany
que ens duïen als cels ardents de nacre
si es cremen les acícules dels pins
que encatifen els silencis del bosc
si les botges, el bolitx i el llevamà
no troben més treva que l'obagor
si les vibrants plomes falagueres
travessen espuris espais de cendra,
si geneta i ginesta no respiren
com salvar l'empar que insinua l'alba
les senderes dardant sota la pluja
la fal·lera de la cresta de l'ona
l'aiguavés que precipita l'amor.

(plora Morna, calcinada la terra.
trista vall, trista ferida de foc.
una espurna col·lapsa el cel)

incendi de Morna, 25 de maig de 2011. 50 hectàrees

Poetes a la València lliure, ACIO, 2023, p. 61.

Activitats
Democràcia
Drets humans
Feminisme
Fonts orals
Història
Memòria
País Valencià
Poesia
República
Repressió
Resiliència

No pot haver-hi democràcia sense memòria i drets humans

*CAMDE-PV. El nostres quaderns.
Dossier Dones, guerra i repressió
N. 6 segon semestre 2026*

**COORDINADORA D'ASSOCIACIONS
PER LA MEMÒRIA DEMOCRÀTICA
DEL PAÍS VALENCIÀ**

ACIO

**ASSOCIACIÓ CULTURAL
INSTITUT OBRER**

**40 ANYS
1986-2026**